

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Η Ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820. Ένα Γαλλικό υπόμνημα

N. Γ. Σβορώνος

doi: [10.12681/er.9410](https://doi.org/10.12681/er.9410)

Copyright © 2016, N. Γ. Σβορώνος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Σβορώνος Ν. Γ. (2016). Η Ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820. Ένα Γαλλικό υπόμνημα. *The Gleaner*, 11, 376-411. <https://doi.org/10.12681/er.9410>

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟ 1820

“Ενα Γαλλικό ίπομνημα

Τὸ κείμενο ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ είναι ἔνα ἐκτεταμμένο ὑπόμνημα τοῦ μαθητευομένου ὑποπροξένου Α. Marcescheau καὶ ἀπευθύνεται στὸν δούκα de Richelieu. Φέρει τὸν τίτλο: «Σκέψεις γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ ἐμπορικὴ κατάσταση τῆς Γαλλίας στὴν Ἐπικράτεια τοῦ Μεγάλου Κυρίου», καὶ τὴ χρονολογία 5 Νοεμβρίου 1820.

Τοῦ ὑπομνήματος αὐτοῦ ὑπάρχουν δύο ἀντίγραφα¹: τὸ ἔνα, πλήρες, στὸν τόμο 9 τῆς σειρᾶς «Mémoires et Documents. Turquie»² τῶν Ἀρχείων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας. «Ἐνα δεύτερο ἀντίγραφο, ἐλλειπές (σταματάει μὲ τὸ κεφ. VI τῆς ἐδῶ παρουσίασης) βρίσκεται στὸν τόμο 19 τῆς Ἰδιαῖς σειρᾶς³. Δὲν κατάφερα, δις τώρα, νὰ βρῶ τὸ πρωτότυπο.

Γιὰ τὸν τρόπο παρουσίασης τοῦ ἔξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ κειμένου σημειώνω τὰ ἀκόλουθα: Τὰ μέρη ποὺ ἀναφέρονται σὲ γενικότητες σχετικὲς μὲ τὸ ἐμπόριο τῶν δυτικοευρωπαίων (Γάλλων, "Αγγλῶν κλπ.) στὴν Ἀνατολὴ, ἢ ποὺ δίνουν μία ἀπλῆ ἀπαρίθμηση τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἔξαγωγῶν, χωρὶς Ἰδιαίτερες συγκεκριμένες παρατηρήσεις, δίδονται σὲ ἐλληνικὴ περίληψη. Τὰ μέρη ποὺ περιέχουν συγκεκριμένες πληροφορίες ἢ παρατηρήσεις καὶ κρίσεις τοῦ συντάκτη ἔμεσα ἢ ἔμμεσα συνδεόμενες μὲ τὴν κατάσταση τοῦ θιχενοῦς στοιχείου καὶ Ἰδιαίτερα τοῦ ἐλληνικοῦ, δίδονται στὸ πρωτότυπο γαλλικὸ κείμενο. Θεώρησα χρήσιμο νὰ ἀριθμήσω τὰ διάφορα μέρη τοῦ ὑπομνήματος μὲ ρωμαϊκοὺς ἀριθμοὺς καὶ τὶς παραγράφους τοῦ κάθε τμήματος μὲ ἀραβικὴ ἀρίθμηση. Οἱ τίτλοι τῶν διαφόρων μερῶν καὶ οἱ ὑπότιτλοι τῶν παραγράφων ποὺ δίδονται στὸ γαλλικὸ πρωτότυπο κείμενο βρίσκονται σὲ περιθώρια. Δὲν είμαι βέβαιος ἢν γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ὑπομνηματογράφο ἢ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία, στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. "Οσοι τίτλοι δί-

1. Βλ. B.G. Spyridonakis, *Empire Ottoman. Inventaire des mémoires et documents aux Archives du ministère des Affaires Etrangères de*

France, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 43 καὶ σ. 65.

2. No 28, fo 3303r - 3320r.

3. No 4, fo 53 - 73.

δονται ελληνικά είναι προσθήκες δικές μου. Δέν έθεωρησα άναγκαιο ν' ακολουθήσω τους έλαχιστους δρθιογραφικούς άρχαισμούς του κειμένου. "Αλλωστε τὰ δύο ἀντίγραφα δὲν συμφωνοῦν σ' αὐτὸν τὸ σημεῖον.

Γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ ὑπομνήματος Jean-Baptiste-Louis Marcesscheau σημειώνω ἀπλῶς ὅτι σὰν μαθητευόμενος ὑποπρόξενος Βρέθηκε σὲ διάφορες προξενικές θέσεις στὴν Ἀνατολή. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1818 βρίσκονταν στὴ Θεσσαλονίκη. Στὶς 13 Ὁκτωβρίου 1818 ἔφτασε στὴ Σμύρνη, γιὰ νὰ ἔξασκησει τὰ καθήκοντα τοῦ ὑποπροξένου. Ὁ διεύθυνων τὸ προξενεῖο τῆς Σμύρνης Méchain, στὴν ἀναφορά του τῆς 16 Ὁκτωβρίου 1818 ἀναγγέλλει τὴν ἀφεκτή του, τὸν συνιστᾶ μὲ τὰ καλύτερα λόγια στὸν ὑπουργὸν χαρακτηρίζοντάς τον σὰν «jeune homme de grande espérance» καὶ παρατηρεῖ ὅτι ὁ μισθὸς τοῦ μαθητευομένου ὑποπροξένου (2.000 γαλλικὰ φράγκα) τοῦ εἶναι ἀνεπαρκής⁴. Ὁ David ἐπίσης, πρόξενος στὴ Σμύρνη, σὲ ἀναφορές του (28 Ἰανουαρίου καὶ 16 Φεβρουαρίου 1820) συνιστᾶ θερμὰ τὸν Marcesscheau καὶ τὸν προτείνει γιὰ τὴ θέση τοῦ ὑποπροξένου στὴ Σμύρνη⁵. Τὸ 1821 τὸν βρίσκουμε πρόξενο στὴν Ἀρτα καὶ τὸ 1825 στὴν Τύνιδα⁶.

Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Marcesscheau ἀνήκει στὴ σειρὰ τῶν πολυάριθμων ὑπομνημάτων ποὺ οἱ διπλωματικές καὶ προξενικές ἀρχὲς τῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολὴ ἔστελναν στὸ Κέντρο στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, δταν, βστερα ἀπὸ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους καὶ τὴν ὀλοσχερῆ σχεδὸν διακοπὴ τῆς ἐμπορικῆς γαλλικῆς δραστηριότητας στὴν Ἀνατολή, οἱ Γάλλοι προσπαθοῦν ν' ἀναδιοργανώσουν τὸ ἐμπόριό τους καὶ νὰ τὸ προσαρμόσουν στὶς καινούριες συνθῆκες.

"Ολx αὐτὰ τὰ ὑπομνήματα, ἔχουν ως κύριο ἀντικείμενό τους τὴ διερεύνηση τῶν αἰτιῶν τῆς πτώσης τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν ἀναζήτηση τῶν μέσων ἀνόρθωσής του. Μία ἀπὸ τὶς κύριες αἰτίες τῆς κρίσης αὐτῆς θεωρεῖται ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἐντοπίων καὶ ίδιαίτερα τῶν Ἐλλήνων ποὺ εἶχαν καταφέρει νὰ πάρουν στὰ χέρια τους ἔνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔξωτερικοῦ ἐμπορίου, νὰ παραμερίσουν σὲ πολλὲς περιπτώσεις τοὺς Γάλλους στὴν Ἀνατολὴ καὶ νὰ τοὺς συναγωνίζονται στὸ ἔδιο, τὸ δικό τους μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο, τὴ Μασσαλία.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ γίνονται μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, γιὰ τὴ θέση τῶν Ἐλλήνων στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, καθὼς καὶ τὴ δράση τους στὶς ἐμπορικές ἔλληνικές παροικίες στὶς εὐρωπαϊκὲς γῶρες, κάνουν

4. Aff. Etr. Corresp. Consulaire, Smyrne, t. 35, f. 46r-v.

5. δ.π., f. 146v - 147r, 156r.

6. Spyridonakis, δ.π., σ. 509.

τὰ ὑπομνήματα αὐτὰ μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς πηγὲς τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἴστορίας.

‘Απ’ ὅλη αὐτὰ τὰ ἐνδιαφέροντα κείμενα διάλεξα νὰ παρουσιάσω ἐδῶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Marceescheau πρῶτα-πρῶτα γιὰ τὴ χρονολογία τῆς συγγραφῆς του, ἔπειτα γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τὸ χαρακτήρα τῶν παρατηρήσεων τοῦ ὑπομνηματογράφου. Εἶναι πράγματι ἀπὸ τὰ λίγα προξενικὰ κείμενα ποὺ ἀποδίδουν μὲ τέτοια πληρότητα καὶ τέτοια διαύγεια τὴν κατάσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς γενικῆς ἀτμόσφαιρας στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴν Εὐρώπη στὶς παραμονὲς τοῦ ἑθνικοῦ ξεσηκωμοῦ.

ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Réflexions sur la situation politique, et commerciale de la France dans les États du Grand Seigneur.

Copie d’ un Mémoire présenté le 5 Nov. 1820 à S.E.M. le Duc de Richelieu par A. Marchescheau, élève vice-consul⁷.

I. COUP D’OEIL GÉNÉRAL SUR LA SITUATION ACTUELLE DU LEVANT ET DE MARSEILLE⁸.

Στὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ μέρος ὁ ὑπομνηματογράφος συνοψίζει τὰ γεγονότα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἄλλαξαν τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση στὴν Ἀνατολὴ τὰ τελευταῖα 40 χρόνια. Ἀναφέρονται: 1. Τὸ βασιλικὸ διάταγμα (ordonnance) τῆς 3 Μαρτίου 1781. 2. Ἡ ἀνάκλησή του τὸ 1785. 3. Ἡ ἀνατροπὴ ὅλων τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ ἡ ὀλοσχερής διακοπὴ τῶν ἔξωτερικῶν σχέσεων τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὸ 1792. 4. Ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου. 5. Ἡ συνθήκη μὲ τὴν Ὁθωμανικὴ Αύτοκρατορία τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἔτους X [26 Ιουνίου 1802] μὲ τὴν ὅποια ἡ Γαλλία δέχονταν τὰ διθωμανικὰ πλοῖα καὶ τοὺς διθωμανούς ὑπηκόους στὰ λιμάνια της. 6. Ὁ γενικὸς ἀποκλεισμὸς καὶ ὁ ἡπειρωτικὸς ἀποκλεισμὸς («blocus universel» καὶ «système continental»). 7. Ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη δύναμη καὶ ἐπιρροὴ τῆς Ρωσίας.

“Ολα αὐτὰ τὰ γεγονότα εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ τῆς Μασσαλίας. Ὁ ὑπομνηματογράφος ἐπιλέγει:

«Ces tristes vérités s’offrent au premier coup d’œil qu’on

7. Archives des Affaires Étrangères. Mémoires et documents. Turquie. Vol. 9, n° 28, f. 303r-320v Vol.

19, n° 4, fos 53r - 73v.

8. Vol. 9, f. 303r-303v = Vol. 19, f. 53r - 54v.

jette sur les comptoirs de toutes les nations dans le Levant. Je m’arreterai principalement à ceux de Smyrne et de Salonique, les deux échelles autre fois les plus florissantes et les plus renommées».

II. SALONIQUE⁹.

1. Maisons françaises. «A peine en 1816 cette dernière retrahait-elle quelqu’ombre de son ancienne splendeur, aujourd’hui cette ombre même est effacée. De quatre maisons qui figuraient alors sur la liste de nos établissements la seule qui promit quelqu’avantage au commerce français a été dissoute à la suite d’affaires embarrassées par la suite et peut-être par la mort de son directeur dont les traces ont échappé à toutes les recherches. Deux autres vivent d’expédients et si parfois leurs noms se lisent sur des manifestes d’entrée ou de sortie c’est pour couvrir les opérations de leurs censaux. La commission qu’ils retirent de cette complaisance forme leur principale, et peut-être leur unique, ressource. La quatrième mériterait plutôt le nom de cabinet d’agence. De grands mouvements d’affaires à l’époque du transit et auparavant ont laissé sur la place des liquidations à faire ou à terminer, des procés à vider, des faillites à régler. Les décès de quelques Français ou d’autres européens ouvrent le champs à des exécutions testamentaires ou à des partages de succession. Voilà de quels fonds cette maison encore aisée en apparence tire ses ressources journalières. Du reste, hors quelques pacotilles, les consignations ou les retours couchés sur son livre appartiennent plus aux censaux Juifs qu’au négociant. Eh bien, ces fantômes d’établissements ne laisseront sans doute bientôt d’autre trace de leur existence que des familles sans chefs sans appui sans industrie qui deviendront un objet de pitié pour les gens du pays, à moins qu’elles n’inspirent le mépris par le moyen qu’elles employeront pour vivre».

2. Maisons étrangères. "Ας μὴ νομισθεῖ ὅμως ὅτι οἱ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Μασσαλίας πέρασαν σὲ ξένα χέρια. Τὸ μόνον ἀξιόλογο (εὐρωπαϊκὸ) σπίτι στὴ Θεσσαλονίκη είναι τὸ ἐμπορικὸ σπίτι τοῦ "Αγγλου προξένου, ποὺ προσπαθεῖ νὰ κρατηθεῖ ἀξιοποιώντας τὸ μικρὸ κεφάλαιο ποὺ είχε τὴν καλὴ τύχη νὰ περιμεκέψει ἀπὸ τὸ χείμαρο ἐκεῖνο

9. Vol. 9, f. 303v - 306r = Vol 19, f. 54r - 58v.

τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος ποὺ ἐπὶ ἐξ ἡ ἐπτὰ χρόνια εἶχε περάσει ἀπὸ τὴν Μακεδονία.

«Un grec qui s'était formé une clientèle de celle que fut obligée d'abandonner la maison française dans laquelle il avait été censal¹⁰, s'était enrichi de plusieurs millions. Ses magazins remplis de marchandises nourrissaient un échange annuel entre Marseille et Salonique. Mais ce négoce satisfaisait moins ses intérêts pécuniaires que son excessive vanité. Aujourd'hui cette source a tarie, ce riche patrimoine est partagé entre plusieurs héritiers».

Τὸ μόνο ἀξιόλογο ἐμπορικὸ σπίτι ποὺ διεξάγει ἔξωτερικὸ ἐμπόριο διὰ θαλάσσης εἶναι ὁ οἶκος ποὺ διευθύνεται ἀπὸ τοὺς γυιοὺς ἐνὸς Βενετοῦ προστατευομένου τῆς Αὐστρίας. Τὰ κεφάλαια του ἀνέρχονται σὲ 400.000 τουρκικὰ πιάστρα. Ἐργάζεται ἀπὸ 40 χρόνια μὲ τὸ Τριέστη καὶ τὸ Λιβύρνο καὶ λίγο μὲ τὴ Γαλλία.

«Il existe bon nombre d'aurtes négociants Grecs ou Juifs distingués par leur fortune, mais c'est principalement avec les îles et ports du Levant et de Barbarie et par terre avec l'Allemagne, qu'ils font la plus part de leurs opérations, dans le nombre desquelles on doit remarquer l'introduction des pièces de cinq piastres frappées en Autriche au coin du Grand Seigneur».

3. *Importations.* Ζάχαρη, καφές (ἡ Μασσαλία συναγωνίζεται ἐδῶ τὸ Λιβύρνο, τὴ Μάλτα, τὴν Τεργέστη καὶ τὴ Γένοβα), φυτικὲς βαφὲς (bois de teintures), λουλάκι (indigo), ίνδόνοκκο (cochenille), διάφορα προϊόντα πιλοποιίας, (bonneterie: κι ἐδῶ ὑπάρχει συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στὴ Μασσαλία καὶ στὰ παραπάνω κέντρα). Τὰ ὑφάσματα ποὺ εἰσάγονται ἀλλοτε ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ἀπὸ τοὺς Γάλλους, ξέφυγαν ἀπὸ τὰ χέρια τους. Αντικαταστάθηκαν, τώρα, ἀπὸ τὰ γερμανικὰ ὑφάσματα.

4. *Exports.* Μαλλιά, μπαμπάκι, καπνά. Γιὰ τὸ μπαμπάκι ὁ ὑπομνηματογράφος παρατηρεῖ:

«Le second article ruine cependant depuis quatre ans les spéculateurs de toutes les échelles à cause de la défaveur où ils tombent inévitablement par l'affluence des cotons sur la place de Marseille qui en reçoit de tous les pays de production et par la supériorité de ceux qui viennent des deux Indes. D'où naît

10. *censal* (= ἐμπορομεσίτης) στὸ ἀντίγραφο τοῦ vol. 9, f. 304r. Ὁ ἀντι-

γραφέας τοῦ τόμου 19 γράφει, κατὰ λάθος: *consul*.

cette opiniâtreté de presque tous les négociants à renouveler chaque année d'envois aussi désastreux? J'y vois une puissante raison, commune, je crois, à tout le Levant. C'est l'abondante récolte qu'en fournissent ces contrées. Le coton devient ainsi la base de la plus part des trocs qu'elles font contre les marchandises européennes. Le seul paiement qu'on puisse tirer souvent des orientaux c'est encore leur coton qu'on est obligé de prendre à des prix élevés non que l'expédition de cette marchandise promette aucun avantage, mais afin de ne pas risquer de tout perdre.

Le système de mouvement continu adopté par les Grecs et par tous les capitalistes du pays ne contribue pas moins à multiplier les envois qu'à gâter ce genre de spéculation. Regardant comme l'âme du commerce l'art, selon l'expression vulgaire, de faire la navette, et trouvant pour cela une grande facilité dans les longs crédits que nos fabriquants leur accordent, ils achètent à Marseille nos produits manufacturiers, les échangent contre des cotons, dont ils composent en grande partie leurs retours, et au moyen desquels ils se procurent de nouvelles marchandises dont ils font le même usage. L'intervalle que cette manière d'opérer leur montre entre l'achat primitif et le paiement réel leur donne lieu de se flatter qu'ils rencontreront tôt ou tard une chance favorable qui leur assurerait de gros bénéfices. Mais enfin quelques longs que soient ces termes, prolongés encore par les délais qu'ils obtiennent en donnant pour gage leurs marchandises, le moment arrivé de réaliser toutes ces valeurs, il faut vendre en toute hâte pour faire de l'argent; le coton partie principale de leurs envois, sont offerts à vil prix et cet article ainsi décrié sur la place perd sa véritable valeur entre les mains de tous ceux qui croyaient toucher au moment d'en retirer quelque profit, ou au moins de s'en défaire sans perte.

Les tabacs n'offrent non plus qu'une spéculation très chancelante avec Marseille où la Régie refuse souvent une partie des envois qu'elle avait provoquée, et les prend en concurrence avec ceux de Virginie et des autres parties des Indes occidentales. Ils refluent dans les ports d'Italie et l'accroissement des frais attenue considérablement et quelquefois détruit tout le bénéfice de l'expédition.

Je classe à part les blés dont la Macédoine est un vaste gre-

nier, parceque ce trafic n'a point de direction fixe et ne tourne qu'au profit du pays producteur où la disette du numéraire se fait sentir dès que la vente se ralentit ou par la suffisance des approvisionnements dans les autres contrées, ou par l'opiniâtreté des propriétaires Turcs à maintenir les prix élevés de l'année précédente, quoiqu'ils aient subi une forte baisse sur les autres marchés. Cette circonstance démontre que le trafic des autres marchandises se réduit en dernière analyse à des échanges en nature».

5. *Cause de décadence.* α) Οι καταδιώξεις τῶν φίλων τῆς νεοσύστατης Δημοκρατίας ἐναντίον ἐκείνων ποὺ ἐντάχθηκαν στὸ κόμμα τοῦ δούκα δέ Choiseul κατάφεραν τὰ πρῶτα πλήγματα ἐναντίον τῆς γαλλικῆς εὐημερίας.

β) Ἡ ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο. Ὁ πόλεμος διέκοψε τὶς ἐπικοινωνίες μὲ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ Αἴγυπτος συνήθισε νὰ μὴ ζητάει πλέον τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα ποὺ προμηθεύονταν ἀλλοτε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἀλλωστε, σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τοποθετεῖται καὶ ἡ γένεση τῆς ντόπιας βιοτεχνίας στὴν Αἴγυπτο.

γ) Ἡ κατάληψη τῆς Μάλτας ἀπὸ τοὺς "Αγγλους καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς γαλλικῆς καὶ ιταλικῆς ναυσιπλοΐας, ποὺ σταμάτησαν τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο μὲ τὴ Θεσσαλονίκη. Τότε ἀρχισε ἐνα τεράστιο ἐμπόριο διὰ ξηρᾶς.

Ἡ Θεσσαλονίκη γίνεται μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο, ὅπου πραγματοποιοῦνται τεράστιες ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, μὲ τεράστια νομισματικὴ κυκλοφορία. Γερμανοὶ ἐμπόροι ἐγκαθίστανται στὴν πόλη. Ἔλληνες, Ἐβραῖοι, ἀλλὰ καὶ Δυτικοευρωπαῖοι περιορίζονται στὶς μικρὲς ἐπιχειρήσεις. Σ' αὐτὲς ὅμως δὲν μετέχουν οἱ Γάλλοι ποὺ καταστρέφονται. Τὸ μόνο ποὺ τοὺς ἔμεινε ἥταν νὰ δανείζουν τὸ ὄνομά τους σὲ πλούσιους ραγιάδες κεφαλαιούχους («de prêter leurs noms à des riches capitalistes rayas»).

6. *Industrie des habitants.* «Il est aisé d'apercevoir que cette prospérité qu'on peut appeler extravagante, a du, dans son passage rapide, détruire tous les éléments du système ancien. Les routes pratiquées au milieu des peuples barbares et ignorants ont fait plus que de détourner pour un temps les transports de leurs cours habituels. Ces sauvages ont appris à connaître les avantages de l'industrie et à s'appliquer aux moyens de gagner de l'or.

Quant aux Grecs nés avec une heureuse aptitude pour le commerce, et d'autant plus audacieux que la plus part n'avaient rien à perdre, ils se sont répandus dans l'Allemagne; ils y ont formé des établissements considérables, ils ont encouragé à Leipzig un nouveau marché de draps de Belgique et d'Allemagne pour remplacer les nôtres. Ils se sont approprié une partie des progrès des autres nations dans la science des échanges et de la banque. Le Danube ne parcourt plus inutilement une si grande étendue de territoire, il va porter à chaque contrée voisine les approvisionnements qu'elle peut tirer de la Germanie. En un mot, tout ce vaste pays qui ne fournissait jadis que des censaux et des marchands n'est plus tributaire de quelques étrangers exclusifs dispensateurs de ses consommations. Grecs, Juifs, Arméniens, Vlaques sont devenus négociants et riches capitalistes. A ces avantages les rayas en ont ajouté un autre qui les multiplie; ils se sont fait préteurs et les grands se trouvent à peu près aujourd'hui à leur égard dans la même position où les historiens et les poètes nous représentaient autrefois nos seigneurs prodigues entre les mains des usuriers. L'intérêt de 20 %, taux des emprunts que leur font les grands propriétaires Turcs, rendent en peu de temps ceux-ci débiteurs de sommes considérables, et leurs créanciers, trop fins pour chercher à s'emparer de leurs biens-fonds, ce qui irriterait l'orgueil et éclairerait le jugement de leurs maîtres, se gardent bien aussi de leur retirer la pluie d'or qui entretient leur faveur avec leur aveuglement, se contentant de se nantir d'avance à bon compte des produits annuels de leurs patrimoines et mettant ainsi hors de concurrence tous les européens réduits à tout acheter de la seconde main. Voilà ce qu'est devenu une échelle où l'on comptait, il y a trente ans, onze maisons françaises, dont quelques unes fort riches, et plusieurs maisons européennes, dont on se rappelle encore le lux brillant, où Marseille en un mot expédiait plus de mille balots de draps chaque année».

III. SMÝRNE¹¹.

1. *Γενική θεώρηση.* Σὲ μιὰ πρώτη, ἐξωτερική, ἐπιπόλαιη, ἐξέταση, ἡ Σμύρνη δὲν παρουσιάζει τὴν εἰκόνα τῆς κατάπτωσης τῆς Θεσ-

11. Vol. 9, f. 306r - 309r = Vol. 19, f. 58v - 65v.

σαλονίκης. Άλλα, ἀν δοῦμε τὰ πράγματα στὸ βάθος, καὶ ἐδῶ ἡ κατάσταση δὲν εἶναι διαφορετική.

Στὴ Σμύρνη ὑπάρχουν 15 καταστήματα γαλλικά, περισσότερα ἀπὸ 20 ἀγγλικά, ποὺ δὲ ἀριθμός τους αὐξάνει συνεχῶς. Ὑπάρχουν ἀκόμα ἔμποροι Ὀλλανδοί, Ἀμερικανοί, καθὼς καὶ Ἔλληνες, Ἀρμένιοι καὶ Ἐβραῖοι ποὺ ὑποστηρίζονται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση, ἢ εἶναι προστατεύμενοι τῶν παραπάνω ἔθνων, ἢ ἀκόμα τῆς Αὐστρίας, τῆς Ρωσίας, τῆς Πρωσίας καὶ τοῦ Βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν. Ὑπάρχουν ἐπίσης ὥρατα καὶ πλούσια μαγαζιά.

«Etat des maisons somptueux, quelques grandes fortunes acquises dans une longue succession d'années antérieures, grand et bel établissement connu sous le nom de Casino, formé et entretenu par les négociants de toutes les nations pour s'y réunir journallement et y donner des fêtes dans la saison des plaisirs, une rade immense, couverte d'un nombre considérable de navires¹², marchands de tous pavillons, une station de marine royale française, l'apparition fréquente de bâtiments de guerre Anglais et Hollandais, je dois ajouter, quoiqu'il soit diminué sensiblement depuis le commencement de 1820, un grand mouvement de marchandises, quel éblouissant aspect de prospérité! Je ne crois pouvoir comparer Smyrne qu'à ces maisons colossales de banquiers ou des manufaturiers, où l'on trouve équipages brillants, ameublement magnifique, toilettes étonnantes par le luxe, tous les enchantements d'un bal superbe, toute l'ivresse d'une gaité folle, en un mot, toutes les joies du monde la veille d'une banqueroute».

Πράγματι, διὰ ἔξετάσουμε λεπτομερέστερα, τότε θὰ δοῦμε τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῶν Εὐρωπαίων στὴ Σμύρνη καὶ τὶς πραγματικὲς συνέπειες τῶν σχέσεών τους μ' αὐτῇ τῇ σκάλᾳ.

2. *Maisons françaises*. Απὸ τοὺς γαλλικοὺς ἔμπορικοὺς οἶκους οἵ τέσσαρες διευθύνονται ἀπὸ νέους ποὺ μόλις ἀρχίζουν, χωρὶς ἀρκετὰ κεφάλαια. Σὲ δύο μποροῦμε νὰ δόσουμε τὸν τίτλο τοῦ «έπιτίμου», γιατὶ δὲν μένει πλέον ἀπὸ αὐτοὺς παρὰ τὸ ὄνομα τῶν διευθυντῶν τους ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ. Οἱ ὑπόλοιποι ζοῦν ἀνετα, ἀλλὰ εἶχαν ἀποχτήσει τὶς περιουσίες τους σὲ περασμένους καιρούς. Σήμερα δὲν ἀναλαμβάνουν μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἀπὸ φόβο χρεωκοπίας. Ἀρκοῦνται στὸ νὰ διατηροῦν τὰ μαγαζιά τους. Τὸ πιὸ πλούσιο γαλλικὸ ἔμπορικὸ σπίτι δὲν

έμπορεύεται παρόλο μὲ τὴν Αἴγυπτο. Δύο δὲ λαοί, ποὺ ἔρχονται ὑστερα, κάνουν ἀγορὰς λαδιοῦ καὶ μπαμπακιοῦ μὲ προμήθεια γιὰ ἐμπορικοὺς οἶκους τῆς Μασσαλίας, ἡ βάση ὅμως τῶν περιουσιῶν τους εἶναι, γιὰ τὸ πρῶτο οἱ ἀντιπροσωπίες ἐλβετικῶν οἶκων, γιὰ τὸ δεύτερο οἱ τραπεζικὲς ἐπιχειρήσεις στὰ σημαντικότερα κέντρα ποὺ βρίσκονται σὲ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴ Σμύρνη. "Ενα δὲ λαό τοποθετεῖ τὰ κεφάλαιά του μὲ τόκο. Πρὸ δύο ἑτῶν ὑπῆρχαν τρία γαλλικὰ σπίτια ποὺ ἔκαναν δουλειὲς μὲ τὴ Γαλλία, δὲλλὰ τὸ ἔνα ποὺ ἔκανε ἐμπόριο ὑφασμάτων καὶ μπαμπακιῶν ἔχασε τὰ κεφάλαιά του ποὺ ἀνέρχονταν σὲ 300.000 τουρκικὰ πιάστρα (= 150 ὁς 225.000 γαλλικὰ φράγκα) λόγω πτώχευσης τῶν Ἐλλήνων ἐμπόρων. Τὸ δεύτερο ποὺ θέλησε νὰ ἰδρύσει ἔνα κατάστημα σύμφωνα μὲ τὶς παλιές γαλλικὲς ἀρχὲς ἀπογοητεύτηκε, καὶ τὸ τρίτο μόλις κρατιέται καὶ κάνει, μέτριες μέν, δὲλλὰ συνεχεῖς, δουλειὲς καὶ χρήσιμες γιὰ τὴ γαλλικὴ βιομηχανία, ἐμπορεύεται σκούφους τῆς Ὁρλεάνης (bonnets d'Orléans). Συμπέρασμα: οἱ γαλλικοὶ ἐμπορικοὶ οἶκοι τῆς Σμύρνης δὲν συμβάλλουν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Γαλλίας.

3. *Maisons anglaises*. Οἱ ἀγγλικοὶ οἶκοι βρίσκονται σὲ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ τοὺς γαλλικούς, ἔχουν μεγαλύτερα κεφάλαια, μερικοὶ ἔχουν περιουσίες ποὺ ἀνέρχονται στὸ ἔνα ἑκατομμύριο [τουρκικὰ πιάστρα] ἡ καὶ σὲ πολλὰ ἑκατομμύρια. Κάνουν τραπεζιτικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ ἐμπορεύονται κυρίως τρόφιμα. Οἱ περισσότεροι εἶναι παραγγελιοδόχοι (commissionnaires) ἐμπορικῶν σπιτιῶν τοῦ Λονδίνου καὶ τῆς Μάλτας. Στηρίζουν τὸ ἐμπόριο τους στὶς σχέσεις τους μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν Ἀμερική.

Βλέπει κανεὶς ὅτι οἱ "Αγγλοὶ ἐμπορομεσίτες (facteurs) κάνουν καλές δουλειὲς στὴ Σμύρνη. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ίδιο καὶ γιὰ τὴν Ἀγγλία. Δὲν θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ καταλάβει τὸ γιατί ἡ Ἀγγλία θέλησε νὰ κατακλύσει τὴ Σμύρνη μὲ τὰ προϊόντα τῶν ἐργοστασίων της, ίδιαίτερα μὲ τσίτια (indiennes) ποὺ τὰ πουλᾶ ἀναμφισβήτητα κάτω ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ κόστους, ἀν ἐπεδίωκε ἀμεσα ἐμπορικὰ κέρδη στὶς σχέσεις της μὲ τὴ Σμύρνη. Θὰ ἔχει σίγουρα σκοποὺς πιὸ μακρινούς. Φαίνεται ὅτι ἐπιδιώκει συγγρόνως ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ὑπεραφθονία τῶν προϊόντων της καὶ νὰ προετοιμάσει σ' αὐτὴ τὴ χώρα τὰ μέσα μὲ τὰ ὄποια θὰ ἐπωφεληθεῖ στὸ μέλλον.

4. *Hollande et Amérique*. Η Ὁλλανδία καὶ ἡ Ἀμερική ἔχουν στὴ Σμύρνη ἔνα μικρὸ ἀριθμὸ ἐμπόρων, δὲλλὰ οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς

εἶναι πολὺ πλούσιοι. Δὲν ἔργαζονται κανονικά, ἀλλὰ λαβαίνουν ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ τρόφιμα καὶ ἀλλα ἐμπορεύματα ἀποικιακὰ καὶ τὰ πουλᾶν, ἀργὰ ἢ γρήγορα, σὲ καλές τιμές, γιατὶ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ τὰ κρατοῦν στὶς ἀποθήκες, ὥσπου νὰ βροῦν τὴν εύνοικὴ εὐκαιρία.

5. *Autriche.* Δὲν ὑπάρχει κανεὶς ἐμπορος Αὐστριακός. Οἱ Αὐστριακοὶ ἔργαζονται μὲ ζένους προστατευομένους τῆς Αὐστρίας. Τὰ πολλὰ καράβια μὲ αὐστριακὴ σημαία ποὺ βλέπει κανεὶς στὴ Σμύρνη (ὅ ὑπομνηματογράφος σημειώνει ὅτι εἶδε 50 καράβια, μαζί, στὸ λιμάνι) δὲν σημαίνουν ὅτι ὑπάρχει καὶ μεγάλο αὐστριακὸ ἐμπόριο. Συγκεντρώνονται ἐδῶ ἀπὸ τὶς διάφορες σκάλες τῆς Ἀνατολῆς περιμένοντας νὰ ναυλωθοῦν. Τὰ πληρώματά τους εἶναι Σλάβοι (esclavons) καὶ Ραγουζαῖοι. Φέρνουν ἀπὸ τὴν Τέργεστη ζάχαρη, καφέ, ὑφάσματα καὶ παιρίουν μαλλιά, μπαμπάκι καὶ ξηρούς καρπούς.

6. *Autres Etats de la chrétienté.* Ἡ Πρωσία, ἡ Σουηδία, ἡ Δανία, ἡ Ἰσπανία¹³, τὸ Βασίλειο τῶν Δύο Σικελιῶν καὶ ἡ Ἰόνιος Πολιτεία, μολονότι ἔχουν προξένους στὴ Σμύρνη, δὲν ἔχουν ἐμπόρους, ἀλλὰ μόνον προστατευομένους ντόπιους. Ἡ Ἰόνιος Πολιτεία ἔχει στὴ Σμύρνη μιὰ πολυάριθμη παροικία, ἀλλὰ ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τεχνίτες.

7. *Maisons arméniennes et grecques.* «Smyrne, comme je l'ai annoncé, renferme un grand nombre de comptoirs dirigés par des indigènes, savoir, plusieurs par des Arméniens, la meilleure partie par des Grecs, dont les plus considérables sont nés à Chio. Mais l'origine des chefs ne doit point empêcher de regarder la plus part de leurs établissements comme appartenant au commerce européen, tant parce qu'ils sont pour le plus grand nombre sous la protection de quelque consulat, que parce qu'ils font la majeure partie de leurs affaires avec les places de Livourne, de Marseille, de Gênes, de Trieste et de Londres.

La hardiesse de ces négociants à hazarder de grandes entreprises fait naître un grand mouvement de marchandises avec tous les pays que j'ai cités, mais surtout avec la France où ils ont beaucoup de correspondants de leur nation et de la nôtre.

13. Ὁ ὑπομνηματογράφος σημειώνει: «Les tentatives assez encourageantes faites par l'Espagne en

1787 n'eurent pas les suites que d'heureux essais devaient amener».

Les Français des échelles élèvent de fortes plaintes contre cet ordre de choses, je les refuterai plus tard; je me borne ici à dire que les Arméniens et les Grecs ont de forts capitaux, que ceux-ci ont une manière de vivre fort simple, possèdent déjà quelques institutions propres à les éclairer chaque jour davantage, et qu'il ne leur manque peut-être qu'une pratique un peu plus longue et de bonnes lois sur les faillites pour rendre la concurrence impossible à soutenir contre eux. J'ose même avancer, malgré l'accusation d'hérésie que m'attirera généralement cette opinion, que s'ils arrivaient à ce degré de perfectionnement sans parvenir à se rendre indépendants de la domination musulmane, la France retirerait de ses relations avec ce peuple industriels et entreprenant de très grands avantages».

8. État intérieur de la place de Smyrne. Changements survenus au préjudice des européens. Τὰ ἐμπορεύματα μένουν τὰ ἕδια ὅπως πρὸ ἀπὸ 40 χρόνια. Παρατηρεῖται ὑπεραφθονία προσφορᾶς, δυσανάλογη μὲ τὴν κατανάλωση. Ὑπάρχει μεγάλος συναγωνισμὸς ὅλων τῶν ἐμπορικῶν κρατῶν τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ὅποιο ἐπωφελοῦνται οἱ ντόπιοι. Πράγματι, τό κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν ραγιάδων ποὺ ἀπὸ ὑπηρέτες τοῦ ξένου ἐμπορίου ἔγιναν ἐπίφοβοι ἀνταγωνιστές. Σημειώνεται ἕδιαίτερα ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἔξωτερικοῦ ἐμπορίου τῶν Ἑλλήνων. Ἔτσι, καθὼς οἱ ντόπιοι ἔγιναν κύριοι τοῦ ἐμπορίου μποροῦν καὶ ἐπιβάλλουν τὴν πώληση ἐπὶ πιστώσει, πρᾶγμα ποὺ προκαλεῖ κινδύνους χρεωκοπιῶν. Ἀναφέρονται πράγματι τέτοιες χρεωκοπίες ἐλληνικῶν καὶ εὐρωπαϊκῶν σπιτιῶν. Ἡ κρίση αὐτὴ ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ μεγάλων ποσοτήτων βιομηχανικῶν προϊόντων στὴ Σμύρνη, εἰσαγωγὴ δυσανάλογη μὲ τὴ δυνατότητα κατανάλωσης, ἔχει ἀντίχτυπο στὴν Εύρωπη: ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἀνηκάζεται νὰ βοηθᾷ τοὺς "Αγγλους ἐμπόρους στὴν Ἀνατολὴ γιὰ ν' ἀποφύγει τὶς χρεωκοπίες. Οἱ μόνοι ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν κρίση εἶναι οἱ ἐμπόροι ἐδωδίμων καὶ ἀποικιακῶν.

«Smyrne fait en outre par Constantinople des opérations de banque très étendues et très variées sur toutes les places liées d'affaires avec elle. Et il est aisé de juger combien cette branche si importante de l'industrie européenne a du souffrir dans les facheuses circonstances que je viens de retracer. Et comme si elle n'avait pas assez ébranlé le crédit de cette place, des inci-

dents extraordinaires sont venus y porter de nouvelles atteintes. Chargée de fournir les fonds nécessaires pour les achats d'huile qui ont lieu dans le Golfe, sur les côtes, à Samos et même à la Canée, depuis trois ans des défenses absolues ou les entraves de toute espèce mises sur l'extraction de cette denrée ont jeté dans de grands embarras tous les spéculateurs en ce genre, et le contre-coup s'en est fait sentir violemment à Smyrne au point de mettre en grand péril la signature et la fortune de plusieurs maisons solides. Qu'on rejoigne à tout cela le mauvais aloi des monnaies mises en circulation par le Grand Seigneur, la prodigieuse altération des pièces des ving-cinq piastres qui par leur titre et leur poids perdent plus d'un tiers sur leur valeur nominale, l'introduction d'une quantité innombrable de pièces de cette sorte frappées par les Anglais au même taux que celles du sultan, l'agiotage que fait le vice-roi d'Egypte en retirant de la place le bon argent d'Espagne pour le convertir en monnaies de billion presque fausses qu'Alexandrie y revomit ensuite, l'on pourra prendre alors une idée assez exacte de la situation déplorable de cette grande échelle».

«Ας προστεθεῖ ἀκόμα ἡ πτώση τοῦ ἐμπορίου τοῦ Χαλεπιοῦ, ἀποτέλεσμα τῆς τελευταίας πολιορκίας τῆς πόλης κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τοῦ κυβερνήτη τῆς: τὰ καραβάνια ἔπαψαν νὰ ἔρχονται ἀπὸ τὸ Χαλέπι στὴ Σμύρνη. Ἔγινε ἥδη πρόταση νὰ μεταφερθεῖ τὸ γαλλικὸ γενικὸ προξενεῖο ἀπὸ τὸ Χαλέπι ἀλλοῦ.

IV. CAUSES DE DÉCADENCE PARTICULIÈRES AU COMMERCE FRANÇAIS¹⁴.

1. Ή μακροχρόνια διακοπὴ τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων τῆς Γαλλίας μὲ τὴν Ἀνατολὴ ἀπομάκρυνε τοὺς Γάλλους ἐμπόρους, τοὺς ἐγκαταστημένους στὴν Ἀνατολή, ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ τὰ γαλλικὰ συμφέροντα σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ θὰ ἐγκατέλειπαν τὴν γαλλικὴ ἴδιότητα, ἀν δὲν ὑπῆρχαν τὰ αὐστηρὰ δικτύματα ποὺ τὸ ἀπαγορεύουν.

Μόνο μερικὰ προνόμια ποὺ ὁ βασιλιάς παραχώρησε στὶς κοινότητες τῶν παροικιῶν (corps des Nations), στοὺς ἀξιωματούχους των, τοὺς ἀντιπροσώπους (députés) καὶ τοὺς ἐπιτρόπους (marguilliers), καθὼς καὶ στοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν διαφόρων καταστημάτων (chefs d'éta-

14. Vol. 9, f. 309^r - 310^r = Vol. 19, f. 65^v - 68^r.

blissement) κάνουν τὴν ὑποταγὴν στοὺς γαλλικοὺς νόμους κάπως λιγότερο βαρειά.

Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ κερδοσκοπικές τους ἐπιχειρήσεις (spéculations) ἔχουν μικρὴ σχέση μὲ τὰ ἔθνικὰ συμφέροντα. Ἀποφεύγουν νὰ συζητήσουν καὶ νὰ συσκεφθοῦν μὲ τοὺς προξένους γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ ἐμπορίου. Στὶς συγκεντρώσεις ποὺ προκαλεῖ ὁ πρόξενος δὲν ἀντιμετωπίζουν ποτὲ μὲ εἰλικρίνεια τὰ προβλήματα καὶ ἐπαναλαμβάνουν συνεχῶς: «Donnez l'exclusion du commerce comme avant 1781, interdisez l'entrée de nos ports aux bâtiments étrangers, et nous redeviendrons florissants comme jadis».

Τὰ παράπονα τῶν γάλλων ἐμπόρων καὶ ἡ ἀπαίτησή τους νὰ ἐπανέλθουν οἱ κανονισμοὶ τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου στὶς πρὸς ἀπὸ τὸ 1781 συνθῆκες εἶναι ἀδικαιολόγητα. Τὸ μόνο δικαιολογημένο παράπονό τους εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὴ δασμολογικὴ διατίμηση τοῦ 1816, ποὺ τοποθετεῖ τοὺς γάλλους ἐμπόρους σὲ χειρότερη μοῖρα ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους τῶν ἄλλων ἔθνῶν, ἀκόμα κι ἀπὸ τοὺς ραγιάδες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πρὸς ἀπὸ ἔνα χρόνο τὸ δασμολόγιο ἔγινε τὸ ἔδιο γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἔθνοτητες, ἀλλὰ οἱ Γάλλοι ἔξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται σὲ μειονεκτικὴ θέση, γιατὶ ζημιώθηκαν ἐπὶ τρία χρόνια. "Επειτα ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ δασμολογίου ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχὲς εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὴν ἐκτίμησή τους πρὸς τὸ ἔθνος ὅπου οἱ φορολογούμενοι ἀνήκουν.

'Η κύρια αἰτία τῆς παρακμῆς τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου εἶναι ἡ ἀπάθεια καὶ ἡ ἔλλειψη πρωτοβουλίας τῶν γάλλων ἐμπόρων, ποὺ ἔξακολουθοῦν τὶς παλιές συνήθειές τους, μιᾶς ζωῆς μέσα στὴν πολυτέλεια. Δὲν ἔχουν κατανοήσει τοὺς νέους καιρούς καὶ τὶς νέες συνθῆκες.

2. *Résumé de ce qui précède.* «L'examen précédent de l'état des échelles de Salonique et de Smyrne, la destruction de celle d'Alep, ce que la voix publique apprend de la place d'Alexandrie entièrement exploitée au profit du pacha, le peu d'importance de celle de Larnaca et de la Canée, voilà, je pense, de quoi nous convaincre des malheureux changements survenus depuis trente années dans nos relations commerciales et politiques avec l'Orient.

Pour Constantinople que je n'ai point nommée jusqu'ici, elle ne peut servir de règle pour juger ni de la position générale de nos rivaux, ni de la nôtre, ni de celle des échelles. Capitale d'un empire immense situé sur deux mers, entrepôt nécessaire de tous les échanges qui se font de l'une à l'autre, centre de toutes les

opérations de banque de tout le Levant avec l'Europe, elle doit, en tout temps et quels qui soient ses maîtres, ouvrir aux spéculateurs habiles et heureux un vaste champ d'affaires où ils ne peuvent manquer de recueillir de riches moissons».

V. ROLE DE LA RUSSIE¹⁵.

«Je n'ai point jusqu'à présent parlé du rôle que joue la Russie dans les échelles du Levant, parce qu'il est tout à fait distinct de celui des autres nations. Aucun de ses véritables sujets ne réside à Smyrne où son consul général est Septinsulaire. Depuis que les Anglais se sont mis en possession d'y importer des fers, on peut dire qu'elle n'y fait aucun trafic direct.

Son pavillon couvre dans ces parages fort peu de ses propres bâtiments, mais elle protège efficacement tous les Grecs qui lui demandent son appui, et ne laisse échapper aucune occasion d'arborer ses couleurs sur les navires de cette nation empressée de profiter des immenses priviléges accordés par la Porte à une voisine puissante dont l'amitié est si difficile à ménager.

Non contente d'adopter la plupart des négociants Grecs, elle ouvre les bras à tous les forts marchands et aux gens de toutes les classes qui sont notables par leur fortune ou par leur influence. En sorte qu'il est vrai de dire que le consul russe n'est pas établi à Smyrne, non plus que dans les autres places, pour protéger les personnes et le commerce de sa nation, mais pour couvrir d'une égide puissante l'indépendance des individus de quelque importance dans la nation grecque, pour favoriser et aider le développement de leur industrie toujours croissante pour les familiariser eux mêmes avec le patronage de l'Empereur au nom duquel il exerce déjà quelques prérogatives de la souveraineté en allant tous les dimanches à leur métropole recevoir l'ensens et baiser l'évangile. La conduite de ce fonctionnaire dans les assemblées de divers consuls, où, conformément aux instructions de son ministre à la Porte, il ne vote jamais avec ses collègues, même pour les mesures d'ordre et de police, achève de prouver que cette puissance a dans ce pays des intérêts tout à fait séparés de ceux des européens».

15. Vol. 9, f. 310v = Vol. 19, f. 68r - 69v.

VI. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ¹⁶.

1. Progrès de la nation grecque dans la marine et dans le commerce. «J'ai dit que c'était principalement à la faveur de la révolution française que s'était opérée celle qu'on a vu se développer dans l'état politique et mercantile des Grecs de toutes les contrées du Levant.

En effet, avant cette époque, ils n'avaient fait qu'entrevoir un instant l'aurore de la liberté et les mauvais succès de l'expédition des deux Orloff avaient ajourné indéfiniment leur espoir. Ils n'avaient ni maison de commerce ni navire. Les connaissances ou les conjonctures leurs manquaient pour éléver les uns et pour créer l'autre. Opprimés par un dur esclavage, pauvres, ou, s'ils ammassaient quelque pécule, promptement dépouillés de ce peu par les avanies de leurs maîtres, leur seule ressource pour se procurer quelque aisance, le seul moyen qui s'offrit de respirer avec quelque liberté, c'était de s'attacher comme censaux au service de nos établissements et de se maintenir dans cet état obscur à l'abri de nos capitulations. Leur navigation n'était qu'un petit cabotage d'îles en îles et de côtes en côtes.

La France régnait alors sur ces mers; ses navires n'étaient pas seulement employés au transports des échanges entre Marseille et ses divers comptoirs de la Méditerranée, ils servaient encore presque seuls à ceux qui avaient lien d'un comptoir à l'autre. Et même en 1781, tout en admettant les Grecs à l'exploitation de notre commerce, nous leur avions imposé la condition de se servir de nos bâtiments. Cette mesure avait bien pu avec le temps les conduire à se créer une marine et dès qu'elle eut existé force nous eut été de ne pas lui interdire l'entrée de nos ports. Mais, pour le moment, elle ne produisit d'autre effet, en l'appelant à partager nos avantages que de réveiller dans cette nation dégénérée la haute idée d'elle même que l'impératrice de Russie avait travaillée à lui inspirer, d'augmenter son dégout pour la condition à laquelle elle souffrait d'être soumise, et de lui laisser entrevoir un terme à son esclavage. Aussi, lorsque nos bouleversements intérieurs, notre position hostile envers la Sublime Porte, la guerre d'Italie et la politique anglaise eurent banni des mers

16. Vol. 9, f. 310v - 319r = Vol. 19, f. 69r - 73v.

notre pavillon et presque tous les pavillons italiens, quelques insulaires (les îles sont la terre de la liberté) achetèrent quelqu'un de nos bâtiments et s'efforcèrent de les imiter.

Durant la longue interruption dont fut frappée la navigation française, depuis la défaite d'Aboukir jusqu'à 1814 (car on ne peut tenir compte de la courte trêve connue sous le nom pompeux de paix d'Amiens), ils se sont livrés à des essais assidus et multipliés et ont enfin égalé ou plutôt surpassé leurs modèles. Les petites îles d'Ipsara, d'Hydra et de Spetzia, couvrent aujourd'hui l'Archipel et même la Méditerranée de navires sortis de leurs chantiers et qui sont également remarquables par l'élégance et la hardiesse de leur construction, par la légèreté de leurs gréments élevés, et par une marche impérieuse. Quelques uns même franchissent aujourd'hui les colonnes d'Hercule, et ces peuples soumis à un joug étranger, vont sur leurs propres bâtiments, armés d'équipages proprement nationaux, chercher au delà des vastes mers la production d'un monde inconnu aux républiques puissantes dont ils se glorifient de descendre.

Leurs voyages lointains, leur nombreuse marine marchande qu'ils augmentent encore par l'acquisition de quelques beaux navires étrangers, l'étendue des côtes de l'Asie Mineure, de la Troade, du continent de la Turquie Européenne, où ils forment généralement la majeure partie de la population, cette fourmilière d'îles de diverses grandeurs, leur habitation exclusive, et leur goût ardent pour le commerce et l'indépendance me dispensent de dire qu'ils ont un grand nombre de matelots pour la plupart excellents. Je dois pourtant ajouter qu'à leur penchant pour ce genre de vie, à une vivacité d'intelligence et à une agilité de corps remarquable, ils joignent une extrême sobriété qui influe considérablement sur la modicité des nolis et rend ainsi la concurrence très désavantageuse à la marine marseillaise».

Leurs idées sur le négoce, sans faire des progrès aussi rapides, sont déjà parvenues à un tel point de développement que chaque année amène des améliorations sensibles dans leur système commercial. Héritiers du beau sang, des belles formes, de la facilité naturelle et de la finesse de discernement qui ont conquis tant de célébrité à leurs aïeux, ils me semblent encore mieux préparés à marcher à la postérité que ne l'étaient les Américains à l'époque

de la guerre de l'indépendance. Aussi il faudrait peu d'années, selon moi, pour faire de ces cités d'esclaves des cités florissantes. Le passé n'annonce-t-il pas l'avenir? Avec quelle adresse ils ont su mettre à profit et le solide appui que leur prêtent directement leurs coreligionnaires du Nord, et la protection spéciale du gouvernement turc, qui, enfin éclairé sur ses véritables intérêts^a trouve, à les traiter avec une grande bienveillance, le double avantage de donner aux européens des forts concurrents dans l'exploitation du commerce de ses Etats, et de retenir à lui pendant plus longtemps des sujets tous prêts à se jeter entre les bras de ses mortels ennemis. Si la tyrannie apportait ses obstacles à l'accroissement de notre fortune, ils n'ont pas manqué non plus de se prévaloir des fautes de nos ambassadeurs trop négligents dans le temps de notre toute puissance militaire à conserver nos anciens priviléges ou à nous en faire accorder de nouveaux. Trop empressés, depuis notre abaissement, à descendre d'eux mêmes du rang que nous occupions encore dans l'esprit des Turcs, dont ils ignorent trop les moeurs».

2. *Puissance naissante et projets des Grecs*¹⁷. «L'établissement de leurs compatriotes dans toutes les places importantes des pays étrangers qu'entretiennent des relations avec le Levant, telles que Marseille, Londres, Vienne, Malte et Odessa^c, la création

a) Ce fut le général Sebastiani qui lui ouvrit les yeux sur cette matière voulant d'après les ordres de son maître arracher à la Russie le grand nombre d'enfants adoptifs qu'elle s'était faits parmi les Grecs, il fit remarquer au sultan Sélim qu'au lieu d'accorder aux ambassadeurs et aux consuls européens la faculté de soustraire des rayas industriels ou riches à leur servitude, cet empereur pouvait étendre lui même sur eux une main bienfaisante et les couvrir d'un privilège émané directement de son autorité souveraine, que son trésor gagnerait à cette mesure les sommes que les rayas payeraient pour se racheter et sa politique le bénéfice immense de faire participer ses propres sujets aux avantages que le commerce de ses Etats avait jusque là offert aux seuls européens.

b) ....¹⁸

c) On a voulu tirer des déductions contre ces maisons nouvelles des faillites sous lesquelles plusieurs ont succombé, sans faire attention qu'au même moment le commerce de toutes les nations s'était frappé de la même plaie d'une manière effrayante; mais la jalouse est aveugle.

17. Στὸν τόμον 19 παραλείπεται ὁ τίτλος.

18. Ἐδῶ, σὲ ὑποσημειώσῃ, δὲ ὑπομνηματογράφος διατυπώνει αὐστηρές κρί-

σεις γιὰ τὴν πολιτικὴ τῶν διαφόρων πρεσβευτῶν τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη.

d'une espèce de Chambre de Commerce à Constantinople, la disgrâce éclatante et terrible des Arméniens, si favorisés du Grand Seigneur, ouvrage de l'ambassadeur de Russie habile à se prévaloir d'une légère offense dont il n'aurait pu jamais songer se venger si cruellement, s'il n'avait pas eu à servir la haine des Grecs contre ses favoris, les embarras suscités avec opiniâtreté par le Divan au ministre anglais au sujet d'un ou deux négociants soupçonnés de connivence avec la famille arménienne de Douzoglou, les entreprises audacieuses que les Grecs ont jusqu'ici formées impunément contre nos priviléges les mieux consacrés par les capitulations et par l'usage^d, voilà des faits qui attestent à tous les cabinets et les desseins ambitieux de cette nation et son influence toujours croissante et les progrès de son instruction commerciale.

Que les affaires de l'Europe cessent pendant quelque temps de tenir la Russie en haleine, que l'empereur, après avoir raffermi ses couronnes sur sa tête, ait le temps de songer à en conquérir d'autres, qu'au lieu de couvrir les Grecs de son bouclier ils les arme de l'épée, et l'on verra jusqu'où s'élanceront ces peuples

d) Ce qui se passait encore dans l'île de Naxie, à l'époque où j'ai quitté Smyrne nous fait voir qui, des Grecs ou de nous, le Grand Seigneur juge nécessaire de ménager d'avantage. Il s'agissait de la disposition testamentaire faite par un Français né dans cette île. Il n'est sorte d'intrigue que ces premiers n'aient mis en œuvre, et sur les lieux et auprès du Divan, pour évincer tous les légitaires Français et protégés de France au nombre desquels était même la fabrique de notre église. Les immeubles pouvaient prêter à quelques contestations, mais nos droits sur les effets mobiliers étaient établis et par les traités et par l'usage. Cependant, menaces, violences, ruses, ils ont tout employé pour arracher à l'agent Français l'argenture, les bijoux et tous les effets déposés en sa chancellerie. Ils ont poussé l'audace jusqu'à faire défendre aux bateliers par l'aga de se charger d'aucune dépêche pour l'ambassade ou le consulat général de France. Cependant nos démarches auprès de la Sublime Porte quoique fondées sur de pareils griefs étaient jusque là infructueuses et celles des Grecs paraissaient bien près de triompher. S'ils triomphent en effet, un tel évènement n'est-il pas la preuve, malheureusement trop convaincante, de la grande importance qu'attache le gouvernement turc à contenter par tous les moyens possibles cette portion si nombreuse de ses sujets, et en eux les Russes, leurs protecteurs, en même temps que celles du peu de cas qu'il fait de notre amitié, puisqu'il ne craint pas de l'outrager par des violations manifestes des conventions sur lesquelles elle est établie?

au bruit des chansons patriotiques inspirées par les entreprises de Cathérine et de celles qu'ils répètent à l'époque plus récente où les yeux tournés vers l'Occident ils attendaient de ce côté leur libérateur. Visitez la Moldavie, la Valachie, la Roumélie, la Thessalie, l'ancienne Grèce, l'Asie Mineure, et les îles de l'Archipel partout vous les entendrez hâter de leurs voeux l'heure de la délivrance. On pourrait même dire qu'elle a sonné pour les îles gouvernées par des primats de leur choix et par leurs propres règlements; peuplées de marins habitués à se couvrir du pavillon moscovite, cultivées par des propriétaires industriels que leur protection enrichit, elles ne reconnaissent pour ainsi dire le souverain de Constantinople dont elles sont si voisines que par le tribut qu'elles payent tous les ans aux émissaires du capitaine pacha^e.

Un des points principaux de la côte offre presque le même état des choses. Je parle de la ville et du territoire d'Aivali peuplés de Grecs qui, malgré les défenses expresses et les armements du Grand Seigneur, vivent ouvertement du trafic d'huile sous les yeux des autorités turques, dont l'unique emploi est d'affermir aux européens leur commerce au plus haut prix qu'elles peuvent».

3. Progrès des Grecs dans les arts et les sciences. «Cependant toutes les pensées des Grecs ne sont pas tournées vers les moyens de fortune. Les arts, les sciences, la littérature ancienne et moderne ont parmi eux leurs disciples et leurs propagateurs. L'île de Scio, centre actuel du mouvement imprimé à la civilisation, possède, ainsi que la ville d'Aivali déjà citée, un collège célèbre où la jeunesse est initiée par de savantes traductions à l'intelligence de

e) Lorsque je fus envoyé à Miconi sur le rapport d'un capitaine marchand pour exiger la réparation du tort péculinaire fait en sa personne à notre commerce et surtout de l'insulte faite sur son bord à notre pavillon, j'eus l'occasion de me convaincre du peu de cas que les Grecs font de l'autorité turque et de nos capitulations, et de nos menaces, malheureusement restées sans effet. Sur le point de signer une convention avec l'aga Turc qui s'y rencontra de passage et avec les primats de l'île, la conférence fut interrompue, malgré leurs efforts et les miens, malgré la présence d'un bâtiment de guerre, par l'irruption et les clamours du peuple émeuté. Je me vis contraint de me retirer pour ne pas m'exposer à des insultes plus graves qu'aurait nécessairement suivies une vengeance militaire.

la langue d'Homère, d'Euripide et de Platon, et aux connaissances de toute espèce dont s'enorgueillit notre siècle, sans omettre même l'art militaire dont l'étude les prépare à l'affranchissement.

A Constantinople, il existe une réunion connue sous le nom de *Société de Fanal*, et formée de princes descendants des anciennes familles et d'hommes marquants par leurs emplois, leur fortune ou leur savoir; cette société encourage et la jeunesse et ses maîtres par une production constante, par les soins qu'elle prend de répandre les lumières en faisant imprimer tous les ouvrages utiles à Vienne et à Trieste, et surtout par son exemple et son application à épurer chaque jour le langage^a.

Qui le croirait? au milieu de cet élan général, c'est le clergé qui s'efforce de retenir les peuples dans la servitude et dans la barbarie. Ignorants, jaloux, et redoutant beaucoup leur fusion avec le clergé Russe, c'est assez expliquer par quels motifs les évêques et tous les ecclésiastiques sont poussés à persécuter ceux de leurs concitoyens qui cherchent à propager les lumières. Sans le secours puissant de la *Société du Fanal*, peut - être, l'un des plus savants professeurs de cette nation nommé Iconomos et dont les jeunes Grecs de Smyrne écoutent avidement les leçons, eut-il succombé sous les intrigues de l'archevêque Anthimos et payé de sa tête son zèle patriotique. Ce prélat de concert avec les députés de la ville, vieillards superstitieux et sans instruction, n'a pas rougi d'accuser ce rhéteur devant les autorités turques, et surtout devant le mollah d'enseigner à ses jeunes compatriotes les moyens de secouer le joug des musulmans.

On pourra reconnaître quelque générosité dans le caractère turc en apprenant que ce magistrat a témoigné plus de mépris pour ces étranges dénonciateurs que de courroux contre l'accusé.

Malgré ces dangers, poursuivant leur généreuse entreprise,

a) Je n'ai pas cru devoir faire dans le corps même de ce mémoire mention du moyen employé avec succès pour ramener la langue vulgaire aux formes et aux expressions de l'ancienne. Depuis plusieurs années il s'imprime à Vienne une gazette politique, à laquelle on a ajouté depuis peu un supplément purement littéraire dans lequel il est aisé de remarquer que le style presque aussi barbare, dans l'origine, que celui du peuple est devenu de jour en jour plus châtié. Cette méthode porte à la fois dans toutes les contrées avec des connaissances très variées le perfectionnement du langage.

ceux qui travaillent à éclairer et à délivrer leurs compatriotes, et surtout les habitants de Scio, soutiennent dans les villes étrangères des élèves de leur nation qu'ils aident à puiser aux sources de notre civilisation et qu'ils rappellent ensuite dans le sein de leur patrie pour applanir aux autres et pour agrandir la route de l'instruction. Vienne, St-Petersbourg et Paris m'ont paru les principales pépinières où ils transplantent de jeunes arbustes pour les rapporter dans le sol natal nourris de la sève européenne et entés du fini que produit cette culture».

4. Ce qui manque aux Grecs. «Je ne veux pourtant pas à donner penser qu'il ne reste pas aux Grecs beaucoup d'obstacles à surmonter pour atteindre à la hauteur de la civilisation européenne, même pour en approcher. Quoiqu'ils aient imité nos chambres de commerce, qu'ils aient des députés et que leurs négociants dans les principales places correspondent avec un comité central formé à Constantinople pour l'instruire des observations qu'ils ont lieu de faire et lui communiquer leurs idées de perfectionnement, cependant ils sont loin d'avoir encore une connaissance suffisante du mécanisme qui fait mouvoir les grandes opérations et des éléments du véritable crédit. Ils ont appris et adapté plusieurs grands principes d'économie politique, mais ils ne savent encore aucunement les appliquer. Il leur manque surtout des lois propres à garantir la bonne foi des transactions et me paraissent avoir encore beaucoup à faire pour parvenir à un système législatif uniforme et raisonnable. D'un autre côté les traces des chaînes ne s'effacent pas toujours, même de l'affranchissement; les esclaves enrichis conservent longtemps dans leur nouvel état les vices et les habitudes de l'ancien. L'orgueil et la jalousie caractère distinctif des antiques peuples de ces contrées inspirent encore à leurs descendants une dangereuse présomption et les arme les uns contre les succès des autres. Leurs mœurs intérieures, en s'opposant à l'instruction des femmes empêchent entre les deux sexes ce commerce utile qui dépouille l'un de sa rudesse et de son âpreté et donne à l'autre plus de force d'âme et une plus noble destination. L'envie et l'ambition de dominer donneront, si je ne me trompe, de notre temps comme autrefois, à la politique étrangère de grandes facilités à fomenter parmi les diverses et nombreuses peuplades

répandues sur ces vastes contrées et sur foule d'îles une division continuelle très funeste à leur intérêt commun».

5. *Union de tous les Grecs dans le sentiment de leur délivrance.* «Mais ces grands inconvénients ne paralyseront pas leur premier effort; Ils paraissent bien fortement unis dans un seul et même sentiment, celui de leur délivrance, appuyés et guidés par une main puissante qui leur donne l'impulsion, leur coalition durera sans doute jusqu'au moment où, déjà libres, ils auront quelques avantages à se disputer».

VII. ΑΙΤΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ ΤΗΣ ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ.
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΟΡΘΩΣΗ ΤΗΣ¹⁹

‘Ο ίδιος ὁ ὑπομνηματογράφος δίνει στὴν ἀρχὴν τοῦ μέρους αὐτοῦ τὴν ἀκόλουθη περίληψη τοῦ περιεχομένου του:

«Après avoir considéré dans un examen rapide la situation des places les plus importantes de l'Empire Ottoman et les résultats du commerce qu'y entretient l'Europe, après avoir reconnu l'état moral et politique de la nation qui dans ces contrées fixe aujourd'hui tous les regards par le nombre et l'industrie de ses enfants, et par l'importance du rôle qu'elle doit jouer, il est temps de tourner toute notre attention sur la Reine détronée du commerce et de la navigation de la méditerranée.

Nous nous rappellerons ce qui faisait autre fois la splendeur de Marseille, pour mieux apprécier les causes et le degré de sa décadence; ensuite après avoir montré l'inutilité et le danger des remèdes qu'elle propose pour se rétablir dans son ancienne prospérité, j'indiquerai ceux qui pourraient servir à ranimer encore pour quelque temps sa vieillesse. Alors il ne me restera plus qu'à émettre quelques réflexions sur les obstacles qui s'opposent aujourd'hui à l'entreprise difficile de créer une nouvelle Marseille qui puisse prendre au milieu des nouvelles puissances destinées à partager l'Empire des mers un rang digne du Royaume auquel elle appartient».

Πράγματι ὁ ὑπομνηματογράφος ἐπιχειρεῖ ἐδῶ μιὰ σύντομη ἱστορία τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας τῆς Μασσαλίας, ἀναφέρεται στὶς αἰτίες τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἐμπορικοῦ κέντρου, ἐπι-

19. Vol. 9, f. 314r - 319r.

μένει στήν μή ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ξένων ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τῆς Μασσαλίας ποὺ προτείνουν οἱ ἔμποροι καὶ προτείνει τὰ ἔξης μέτρα: κατάπαυση τῆς ἐμπορικῆς ἀναρχίας ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Μασσαλία, ἀναδιοργάνωση τῶν ὑγειονομικῶν ὑπηρεσιῶν, λήψη μέτρων γιὰ νὰ σταματήσουν οἱ ἀπάτες ποὺ γίνονται στὴ βιομηχανία τῶν ὑφασμάτων καὶ χρυσούφραντων σειριτῶν. Ζητᾶ νὰ προσεχτεῖ ἡ σύνθεση τῶν ἐμπορικῶν παροικῶν τῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολή. Ἐκφράζει ἐπίσης σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν δρθότητα τῶν διαφόρων προτάσεων τῶν οἰκονομολόγων ποὺ στηρίζονται στὴν ἀρχὴ τοῦ *laisser aller*, στὴν ὁποία δὲν ἔχει καμιὰ ἐμπιστοσύνη. Προτείνει, τέλος, τὴν ἀνακήρυξη, ὅταν οἱ συνθῆκες τὸ ἐπιτρέψουν, τῆς Μασσαλίας καὶ τῆς Χάβρης σὲ ἐλεύθερα λιμάνια.

VIII. ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΔΟΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ²⁰

1. *Évolution inévitable de l'Empire Ottoman, mais dont l'époque est incertaine.* «L'instabilité de la domination ottomane dans les provinces d'Europe, l'impossibilité de prévoir le degré d'influence qui pourrait échoir à chacune des nations appellées à profiter des changements; l'incertitude de l'époque destinée à l'accomplissement de ces révolutions offrent aujourd'hui des obstacles insurmontables. Tout annonce, il est vrai, que les Grecs marchent à grands pas vers la civilisation et conséquemment vers l'indépendance. Mais existe-t-il des indices aussi certains du chemin que la fortune choisira entre mille pour les conduire à la conquête de leur liberté? La nation musulmane succombera sous les forces réunies des Russes et des rayas, et peut-être d'autres ennemis encore; tout le fait croire; mais peut-on calculer jusqu'où le désespoir et le fanatisme religieux prolongera sa résistance? La Russie pour prix de ses efforts s'emparera sans doute d'une partie du pays qu'elle aura conquis pour le gouverner à la manière de la Pologne. L'Angleterre a placé des sentinelles avancées. Malte et dans les îles Ioniennes pour surveiller l'Albanie, la Morée et l'ancienne Grèce, et le léopard britannique replié sur lui même épie le moment de s'élancer sur sa proie. L'Autriche placée sur les frontières de la Turquie Européenne et sur le golfe de Venise

20. Vol. 9, f. 319^r - 320^r.

est à portée de s'emparer des compensations qu'elle juge nécessaires pour contrebalancer les envahissements des deux autres. Toutes ces conjectures sont fondées. On peut encore supposer que le Pacha d'Egypte n'attend que cette conjoncture pour se proclamer souverain».

2. Les Grecs sont mûrs pour la révolution. «Les Grecs sont mûrs pour la révolution et je croirais cet événement bien prochain s'il ne dépendait que de cette condition; mais puisqu'il peut sortir tout à coup d'une circonstance imprévue est-il sûr que toutes ces puissances seront également prêtes alors à saisir tous les avantages qu'elles convoitent, et que leur politique se prépare?

Le futur conquérant de la Turquie, sur le point d'entamer cette grande entreprise n'a-t-il pas reculé tout à coup effrayé par les commotions extraordinaires qui ont bouleversé l'Espagne et les deux Siciles? Ne voyons-nous pas l'Autriche occupée presque toute entière à étouffer en Italie la contagion révolutionnaire? Ces deux empereurs n'ajourneront-ils pas leurs projets sur de nouvelles couronnes jusqu'à l'époque où ils auront affermi sur leurs têtes celles dont ils sont chargés? Qui peut, en Angleterre, calculer ce que cette année prépare à celles qui la suivront? La politique de tant d'états importants et dans le nouveau monde, ne peut-elle pas, pendant plusieurs années, enfanter des combinaisons toujours nouvelles qui fassent une puissante diversion aux desseins de ces trois souverains sur la Turquie, ou qu'ils la favorisent plus que jamais? que de chances probables et opposées! Est-il possible d'asseoir des projets d'établissement durable sur un avenir aussi mobile? Non».

3. Rôle de la France. «La sagesse ne nous dicte d'autre parti que de conserver et d'améliorer ce qui existe; de prendre sur les mers et dans les cabinets une attitude convenable pour faire respecter notre pavillon et nos droits, de ne laisser échapper aucune des chances favorables que le hazard peut nous offrir ou que notre prévoyance peut nous avoir menagées. Puisque nous sommes dans l'impuissance des Musulmans, conservons au moins par tous les moyens compatibles avec notre dignité, d'anciens alliés, qui, même après leur défaite, seront encore maîtres d'immenses et belles contrées, et dont l'amitié pourra encore nous devenir

aussi précieuse qu'elle a été depuis des siècles. Jusque là les yeux ouverts sans relâche sur le théâtre de la grande révolution que le monde attend avec inquiétude, dès qu'elle éclatera, courrons placer l'épée de Brennus dans la balance de l'Europe. Nous le pourrons; l'aurore de la grandeur et de la prospérité a déjà lui pour la France et sous une administration ferme et loyale, sous le gouvernement paternel de l'antique famille de ses rois, tout lui préssage qu'elle ne tardera pas à reprendre parmi les nations un rang glorieux, à devenir pour elle le modèle des états libres et florissants, à se rendre enfin l'objet de leur envie et de leur respect.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Δὲν πρόκειται νὰ σχολιάσω ἐδῶ, σ' ὅλες του τὶς λεπτομέρειες, τὸ πλούσιο αὐτὸ κείμενο. Ὁ πλοῦτος τῶν παρατηρήσεων καὶ ἡ προβληματικὴ τοῦ ὑπομνηματογράφου ποὺ δίνει στὸ κείμενο αὐτὸ τὸ χαρακτήρα μιᾶς ὀλοκληρωμένης συνθετικῆς ματιᾶς, στὴν κατάσταση στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα, θὰ ἀπαιτοῦσε μιὰ πλήρη μελέτη γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴν ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει παρὰ μὲ βάση τὸ σύνολο τοῦ πολυάριθμου ὑλικοῦ ποὺ βρίσκεται ἀκόμα ἀνέκδοτο καὶ ἀκατάγραφο στὰ ἑλληνικά, τουρκικὰ καὶ εὐρωπαϊκὰ ἀρχεῖα. Ἡσημειώθεε, παρενθετικά, ὅτι ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν μελέτη τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχουν τὰ ἀρχεῖα τῆς Μάλτας καὶ τοῦ Αιβόργου, τῶν δύο μεγάλων διαμετακομιστικῶν σταθμῶν τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο.

Ἄρκοῦμαι λοιπὸν νὰ δώσω ἐδῶ μερικὲς διευκρινίσεις, πρῶτα-πρῶτα γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ θεωροῦνται, δικαιολογημένα, ἀπὸ τὸν ὑπομνηματογράφο, σὰν οἱ κύριοι συντελεστὲς τῶν μεταβολῶν στὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν χωρῶν τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Τὰ γεγονότα αὐτὰ συνοψίζονται στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος τοῦ ὑπομνήματος, μερικὰ ἀναλύονται ἡ ἀναφέρονται στὰ ὑπόλοιπα μέρη.

Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας στὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἀνατολή, ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα, κατέχει βέβαια τὴν πρώτη θέση: ἀναφέρονται ἰδιαίτερα τὸ διάταγμα τῆς 3 Μαρτίου τοῦ 1781 καὶ ἡ ἀνάκλησή του τὸ 1785 (I). Πρόκειται γιὰ τὸ διάταγμα τοῦ Λουδοβίκου 16ου, στὰ χρόνια τῆς ὑπουργίας τοῦ μαρκησίου de Castries πού, ἀκολουθώντας τὶς ὑποδείξεις τοῦ βαρώνου Tott, ἐπέτρεψε στοὺς ξένους ποὺ ἔμπορεύονταν στὶς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς νὰ μεταφέρουν μὲ γαλλικὰ

πλοῖα στή Μασσαλία, ἡ ἀπὸ τή Μασσαλία στὶς διάφορες σκάλες τῆς 'Ανατολῆς, ἐμπορεύματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑφάσματα, μὲ τοὺς Ἰδιους ὄρους ποὺ ἵσχυαν γιὰ τοὺς γάλλους ἐμπόρους.

'Η ἔντονη ἀντίδραση τοῦ 'Εμπορικοῦ 'Επιμελητηρίου τῆς Μασσαλίας καὶ τῶν Γάλλων προξένων στήν 'Ανατολὴ καθὼς καὶ τοῦ πρεσβευτῆ στήν Κωνσταντινούπολη Choiseul, ποὺ ὅλοι ὑπογραμμίζουν τὶς καταστροφικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο, ἀνάγκασαν τὸν Ἰδιον τὸν de Castries ν' ἀνακαλέσει μὲ τὸ διάταγμα τῆς 29 Ἀπριλίου 1785, ὅλους τοὺς ὄρους τοῦ διατάγματος τοῦ 1781 τοὺς σχετικοὺς μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ξένων στὸ γαλλικὸ ἐμπόριο τῆς 'Ανατολῆς καὶ νὰ συστήσει στὸ 'Εμπορικὸ 'Επιμελητήριο τῆς Μασσαλίας τὴν αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου διακανονισμοῦ ποὺ ἐπέβαλε τελωνειακοὺς δασμοὺς 20 % ad valorem στὶς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς τῶν ξένων στή Μασσαλία.

'Ο ὑπομνηματογράφος ἀναφέρεται ἔπειτα στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀνατροπὲς τῆς Γαλλικῆς 'Επανάστασης, στοὺς Ναπολεόντειους πολέμους καὶ στὶς οἰκονομικές τους συνέπειες, ἰδιαίτερα στήν 'Ανατολὴ. Οἱ εὔστοχες παρατηρήσεις του συνθέτουν τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα: οἱ καταδιώξεις ἀπὸ τοὺς δημοκρατικοὺς ἐμπόρους τῶν ὀπαδῶν τοῦ παλαίου καθεστῶτος κατάφεραν τὸ πρῶτο σοβαρὸ χτύπημα στήν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῶν ἐμπορικῶν παροικιῶν τῆς 'Ανατολῆς (II, 5). 'Η κατάσταση ἐπιδεινώθηκε μὲ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους, ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου (1798-1801: I, II, 5). Πράγματι, ἡ ἀπόπειρα τῆς Γαλλίας γιὰ τὴν ἀμεση ἀποικιοποίηση ἐνὸς μέρους τῶν χωρῶν τῆς 'Ανατολικῆς Μεσογείου μὲ τὴν κατάληψη τῆς Αἰγύπτου (1798) κατάληξε σὲ ἀποτυχία. 'Ο δεύτερος συνασπισμὸς ἐναντίον τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τοῦ Διευθυντηρίου καὶ τοῦ Ναπολέοντα, στὸν ὅποιο μετέχουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 'Αγγλία καὶ τὴν Αὐστρία, ἡ Ρωσία, καὶ ἡ Τουρκία (ἡ Τουρκία κηρύσσει τὸν πόλεμο στὶς 9 Σεπτεμβρίου 1798), ἀνάγκασαν τὸν Ναπολέοντα σὲ συμβιβασμοὺς ποὺ, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ στήν 'Ανατολή, ἔξασφάλιζαν τὴν ἀγγλικὴ ὑπεροχὴ στήν 'Ανατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὴ ρωσικὴ στήν 'Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

"Ενα τέτοιο συσχετισμὸ δυνάμεων ἐκφράζουν καὶ ἐπικυρώνουν πράγματι οἱ συνθῆκες ποὺ ἔθεσαν τέρμα στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν ἑτῶν 1798-1801: ἡ Ρωσο-γαλλικὴ συνθήκη ('Οκτώβριος 1802), ἡ συνθήκη τῆς 'Αμιένης (οἱ προκαταρκτικὲς συζητήσεις ἀρχισαν τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1801, ἡ τελικὴ συνθήκη ὑπογράφεται στὶς 25 Μαρτίου 1802), ἡ Τουρκο-γαλλικὴ συνθήκη (26 'Ιουνίου 1802).

'Η Ρωσία ἐμφανίζεται σὰν ὁ προστάτης τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτο-

κρατορίας καὶ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν Γαλλία σὰν ὁ μεσολαβητὴς ἀνάμεσα στὶς δυὸς δυνάμεις: ἀναγνωρίζεται ἐπίσης μαζὶ μὲ τὴν Τουρκία σὰν προστάτιδα δύναμη τῆς Ἰονίου Πολιτείας, ποὺ εἶχε ἀνακηρυχθεῖ ἥδη μὲ τὸ σύμφωνο τῆς Κωνσταντινούπολης, τὴν 21 Μαρτίου 1800, σὲ ἀνεξάρτητη ἐπικράτεια.

‘Η ἐγκατάλειψη ἀπὸ τὴν Γαλλία ὅλων τῶν προχωρημένων θέσεών της στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τὰ Ἰόνια νησιὰ καὶ τὴν Αἴγυπτο, ποὺ ἐπανέρχεται στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἀφήνει τὴν θέση ἐλεύθερη στὴν Ἀγγλία, τῆς ὀποίας ὁ στόλος κυριαρχεῖ στὴν Μεσόγειο. Τὰ στρατεύματά της παραμένουν στὴν Αἴγυπτο καὶ ὕστερα ἀπὸ τὶς συνθῆκες. ‘Η Μάλτα ποὺ εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ τὶς βρεττανικὲς δυνάμεις τὸ 1800, παρὰ τὶς ὑποσχέσεις νὰ ἀποδοθεῖ στὸ τάγμα τῶν Ἰπποτῶν, θὰ παραμένει στὰ χέρια τῶν Βρεττανῶν.

“Οσο γιὰ τὴν Γαλλία, ποὺ δὲν ἐγκαταλείπει τὶς βλέψεις της στὴν Ἀνατολή, προσπαθεῖ νὰ διασώσει ὅτι μπορεῖ ἀπὸ δῶ κι ἐμπρόδεις νὰ σταματήσει τὴν ρωσικὴ πρόοδο καὶ νὰ ἔξασφαλίσει τὴν κατάλληλη θέση στὸν ἀνταγωνισμό της μὲ τὴν βρεττανικὴ διείσδυση. Μὲ τὴν Τουρκο-γαλλικὴ συνθήκη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἔτους Χ (= 25 Ἰουνίου 1802) ὁ Σουλτάνος ἀναγνωρίζει τὰ παλιὰ γαλλικὰ προνόμια, οἱ Γάλλοι δέχονται τὰ διθωμανικὰ πλοῖα καὶ τοὺς διθωμανούς ἐμπόρους στὰ λιμάνια τους. ‘Ο Sebastiani θὰ σταλεῖ ἥδη ἀπὸ τὸ 1802, πρῶτα σὰν ἔκτακτος ἀπεσταλμένος μὲ ἐμπορικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἀνατολή, ἀργότερα σὰν πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη (1807) καὶ θὰ παίξει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἔξωτερική, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὰ χρόνια πού, ὕστερ’ ἀπὸ τὴν προσωρινὴ ἀνάπτυξα μὲ τὴν «εἰρήνη» τῆς Ἀμιένης, ὁ πόλεμος συνεχίζεται διὰ τὴν δριστικὴ πτώση τοῦ Ναπολέοντα καὶ παίρνει μάλιστα ἐντονότερο οἰκονομικὸ χαρακτήρα: εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ ναυτικοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Γαλλίας ποὺ κήρυξε ἡ Ἀγγλία (16 Μαΐου 1806) καὶ τοῦ «Ἡπειρωτικοῦ συστήματος» μὲ τὸ ὄποιο ἀπαντᾶ ὁ Ναπολέων (21 Νοεμβρίου 1806), δηλαδὴ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ κάθε ἐμπορικὴ (καὶ γενικότερα οἰκονομικὴ) ἐπικοινωνία μὲ τὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη, δῆση βέβαια βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν κατοχὴ ἡ τὶς ἐπιδράσεις τῆς Γαλλίας.

Θεωρῶ χρήσιμο νὰ ὑπογραμμίσω, ἀκόμα, τὴν ἰδιαιτερη σημασία μερικῶν παρατηρήσεων τοῦ ὑπομνηματογράφου, ποὺ ἀφοροῦν τοὺς “Ελληνες, ποὺ ἀλλοτε διατυπώνονται καθαρὰ καὶ ἀμεσα, ἀλλοτε δια-

φαίνονται στήν ̄κθεσή του. Οι παρατηρήσεις αύτές πού ̄πιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, καὶ ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴ σημερινὴ προβληματική, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν, νομίζω, σὰν ἀφετηρία μιᾶς βαθύτερης διερεύνησης. Πράγματι, δὲ πομηνηματογράφος δὲν περιορίζεται μόνο στὶς διαπιστώσεις γιὰ τὴ ραγδαία ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου τῶν 'Ελλήνων καὶ στὴν ἀνάλυση τῶν παραγόντων ποὺ τὴν προκάλεσαν' εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους παρατηρητὲς τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων ποὺ δίνει στοιχεῖα γιὰ μιὰ πρώτη διερεύνηση τῆς ἐσωτερικῆς διάρθρωσης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τῶν 'Ελλήνων.

Σωστὰ παρατηρεῖ δὲ A. Marcescheau ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν τμῆμα, προέκταση, θὰ λέγαμε καλύτερα, τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου. στὴν 'Ανατολή. "Οχι μόνο γιατὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐπιχειρήσεων γίνεται μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἐμπορικὰ κέντρα, ἀλλὰ κυρίως γιατὶ οἱ σημαντικότεροι ἔλληνες (ἢ ἄλλοι ντόπιοι) ἐμποροὶ εἶναι «προστατευόμενοι» τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων (III,7)). "Επειτα, μιὰ σειρὰ ἄλλων παρατηρήσεων ἐπιτρέπουν στὸ σημερινὸ ἔρευνητὴ νὰ σχηματίσει μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς ἀνατολικῆς ἀγορᾶς καὶ νὰ διακρίνει μερικὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ καθόρισαν καὶ τὴν ἴδιαίτερη λειτουργία τῶν ντόπιων, ἴδιαίτερα τῶν 'Ελλήνων, μέσα στὸ σύνολο τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τῆς 'Ανατολῆς.

'Ο περιφερειακός, ἀν δὲ ἀμεσα ἀποικιακός, χαρακτήρας τῆς ἀγορᾶς καὶ γενικότερα τῆς οἰκονομίας τῆς 'Ανατολῆς, μὲ δλα του τὰ παρεπόμενα, φαίνεται ἀνάγλυφα. Δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὴ γνωστὴ μας φύση τῶν ἀνταλλαγῶν, ἔξαγωγῶν πρώτων ὑλῶν καὶ γεωργικῶν προϊόντων, ποὺ καθορίζει αὐτὸν τὸν χαρακτήρα. Εἶναι, κυρίως, ἡ ἀνισορροπία τῆς ἀγορᾶς, ἡ ταχεία καὶ ἀπρόβλεπτη, συχνὰ ἀναρχική, ἐναλλαγὴ τῶν συγκυριῶν, δπου δίπλα στοὺς οἰκονομικούς, οἱ ἔξωοικονομικοὶ παράγοντες παίζουν ὑπερβολικὰ σημαντικὸ ρόλο. 'Η ἀγορὰ τῆς 'Ανατολῆς λειτουργεῖ στὰ περιθώρια τῶν κανόνων μιᾶς τυπικῆς, ἐλεύθερης, καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καὶ δημιουργεῖ ἔνα κλίμα ποὺ ἐπιτρέπει, καὶ ἐνθαρρύνει μάλιστα, κάθις κερδοσκοπικὴ ἐπιχείρηση. Κι ἐδῶ μετέχουν ντόπιοι καὶ ξένοι.

'Ιδιαίτερα ἐπιμένει δὲ A. Marcescheau στὴν ὑπερπληθώρα τῶν εἰσαγωγῶν βιομηχανικῶν εἰδῶν ποὺ ὑπερβαίνουν κατὰ πολὺ τὶς δυνάτοτητες τῆς κατανάλωσης (III, 7: τὸ παράδειγμα τῆς Σμύρνης, ἔχει, δπως δείχνουν ἄλλες πηγές, π.χ. ἡ προξενικὴ ἀλληλογραφία τῆς Θεσσαλονίκης, γενικότερη ἐφαρμογή). 'Η ἀνισορροπία αὐτὴ στὴν ἀγορὰ δὲν

είναι μόνον ἀποτέλεσμα τοῦ συναγωνισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἐμπόρους τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, είναι ἀκόμα, ὅπως μὲ δξυδέρκεια παρατηρεῖ ὁ ὑπομνηματογράφος, ἀποτέλεσμα τῆς μακροπρόθεσμης προσποτικῆς τῶν "Αγγλων ποὺ προετοιμάζουν τὴν οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν τους κυριαρχίαν στὴν Ἀνατολήν. 'Ο κατακλυσμὸς τῆς ἀγορᾶς τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὰ τσίτια τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας, ποὺ προσφέρονται σὲ τιμές κάτω τοῦ κόστους, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποβλέπει σὲ ἀμεσα κέρδη. 'Απαλλάσσει, πρῶτα-πρῶτα, τὴν ἀγγλικὴν παραγωγὴν ἀπὸ τὰ μεγάλα πλεονάσματα καὶ κυρίως ἀποσκοπεῖ στην ἐδραίωση τῆς οἰκονομικῆς θέσης τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀνατολήν. Τὸ ἕδιο νόημα ἔχουν οἱ ἐπεμβάσεις τῶν βρεττανικῶν κυβερνήσεων στὴν οἰκονομικὴν ὑποστήριξη καὶ προστασία τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κρίσεων (III, 3: III, 8).

'Η νομισματικὴ ἀτασθαλία στὴν Ἀνατολή, ὅπου τὸ μεταλλικὸ νόμισμα παίζει ρόλο ἀπλοῦ ἐμπορεύματος, ἐπιδεινώνει τὴν οἰκονομικὴν ἀναρχίαν καὶ γίνεται ἡ κύρια πηγὴ τῶν κερδοσκοπικῶν ἐπιχειρήσεων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν οἰκονομίαν. Στὴ γνωστή, ραγδαία καὶ συνεχῆ ἀλλοίωση τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος, προστίθενται οἱ νομισματικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν δυτικοευρωπαίων: οἱ Αὐστριακοὶ κατασκευάζουν καὶ εἰσάγουν στὴν Ἀνατολὴν τουρκικὰ νομίσματα τῶν πέντε πιάστρων. Οἱ "Αγγλοι εἰσάγουν τὰ ἀλλοιωμένα τουρκικὰ νομίσματα τῶν 25 πιάστρων ποὺ ἔχουν χάσει περισσότερο ἀπὸ τὸ ἔνα τρίτο τῆς δονομαστικῆς τους ἀξίας. 'Ο πασᾶς τῆς Αἰγύπτου ἀπορροφᾶ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ γερὸ ἴσπανικὸ νόμισμα ποὺ κυκλοφορεῖ στὴν Ὁθωμανικὴν Αὐτοκρατορία γιὰ νὰ τὸ μετατρέψει σὲ κίβδηλο δύθωμανικὸ νόμισμα μὲ τὸ δποῖο κατακλύζει τὶς ἀγορὰς τῆς Ἀνατολῆς. Σὲ μιὰ τέτοια νομισματικὴ ἀναρχία δὲν είναι καθόλου παράδοξο ὅτι ἡ νομισματικὴ κερδοσκοπία (agiotage), ὅπου μετέχουν ντόπιοι καὶ ξένοι, οἱ τραπεζιτικὲς δραστηριότητες, στὶς ὁποῖες δὲν ἀπαξιοῦν νὰ ἐπιδίδονται μερικὰ ἀπὸ τὰ μεσαῖα εὐρωπαϊκὰ σπίτια στὴν Ἀνατολὴ (III, 2: VII, 1) κατέχουν σημαντικὴ θέση. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ ὑπομνηματογράφου γιὰ τὴν ἔκταση τῶν τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων, κάθε εἰδους, τῶν Εὐρωπαίων τῆς Σμύρνης καὶ κυρίως τῆς Κωνσταντινούπολης, κέντρο ὅλων τῶν τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολῆς μέ τὴν Εὐρώπη, καὶ γιὰ τὶς μεγάλες εὐκαιρίες ποὺ τὸ μεγάλο αὐτὸ κέντρο ἀφήνει σ' ὅλους τοὺς ἐπιτήδειους κερδοσκόπους, δείχνει πόσο μιὰ μελέτη γιὰ τὶς τράπεζες αὐτὲς καὶ τὸ χαρακτήρα τους, καὶ γενικότερα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐμπορικῆς πίστης στὴν Ἀνατολὴ μᾶς είναι ἀπαραίτητη (II, 8: IV, 2).

Σ' ένα τέτοιο γενικό οίκονομικό κλίμα τοποθετεῖται ή οίκονομική άνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κοινοὺς τόπους, ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, καὶ βέβαια ἀπὸ παλαιότερα, γιὰ τὶς ἔμφυτες κληρονομημένες ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους προγόνους, ίκανότητες τῶν Ἑλλήνων, σωματικὴ καὶ πνευματικὴ εὐκινησία, ίδιαίτερη κλίση καὶ ίκανότητα γιὰ τὶς ναυτιλιακὲς καὶ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, ὁ ὑπομνηματογράφος ἐπιμένει κυρίως στὶς εὐνοϊκὲς συγκυρίες ποὺ ὁ «προικισμένος αὐτὸς λαός» μπόρεσε νὰ ἐκμεταλλευθεῖ συνειδητὰ γιὰ νὰ φθάσει, μέσα σὲ μικρότερο ἀπὸ μισὸ αἰώνα διάστημα, σὲ μιὰ «extravagante», ὅπως τὴν χαρακτηρίζει, οίκονομικὴ άνάπτυξη.

Εὐνοϊκὴ συγκυρία συγκροτεῖ ἡ ρωσικὴ προστασία, ἄμεση — οἱ Ρῶσοι ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ σὰν προστάτες τῶν ὀρθοδόξων, πολλοὶ Ἑλληνες ἔχουν τὴν ίδιότητα τῶν «προστατευομένων» τῆς Ρωσίας, πολλοὶ σημαντικοὶ ἐμποροὶ καὶ ναυτικοὶ ταξιδεύουν μέρες ρωσικὴ σημαία — ἡ ἔμμεση — ἡ Ρωσία μὲ τὴν διαρκῶς αὐξανομένη ἐπιροή της στὴν διθωμανικὴν αὐτοκρατορία, ἀποσπά δῆλο καὶ περισσότερα εὐνοϊκὰ μέτρα ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψήν αὐτήν, οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ δράση πρὸς τὴν ίδιαν αὐτὴν κατεύθυνση τοῦ Sebastiani, ποὺ, κατὰ διαταγὴν τοῦ Ναπολέοντα, συμβουλεύει τὸ Σουλτάνον νὰ παραχωρεῖ ὁ ίδιος προνόμια στοὺς «Ἑλληνες γιὰ νὰ τοὺς ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν ἐπιρροήν τῶν ἐχθριῶν πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων (ίδιαίτερα βέβαια τῆς Ρωσίας), νὰ γεμίζει τὰ θησαυροφυλάκια τοῦ Κράτους μὲ τὰ ποσὰ μὲ τὰ ὄποια οἱ διθωμανοὶ ὑπήκοοι ἔξαγοράζουν τὴν ξένη προστασία καὶ συγχρόνως νὰ δημιουργεῖ, μεταξὺ τῶν διθωμανῶν ὑπηκόων, ισχυροὺς ἀνταγωνιστὲς τῶν Εὐρωπαίων στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς»

Ο συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στὶς διάφορες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς παρουσιάζεται σὰν μιὰ ἄλλη εὐνοϊκὴ συγκυρία στὴν οίκονομικὴν άνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων: ὁ συναγωνισμὸς αὐτὸς τοὺς ἐπιτρέπει νὰ καθορίζουν τοὺς ὄρους τοῦ εἰσαγωγικοῦ καὶ τοῦ ἔξαγωγικοῦ ἐμπορίου (ΠΙ, 8).

Τὸ μεγάλο ὅμως ἄλμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους καὶ τὸν ναυτικὸν καὶ ἡπειρωτικὸν ἀποκλεισμὸν τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Ιδιαίτερα τονίζεται, στὸ ὑπόμνημα, ἡ ἀνάπτυξη ἐνὸς τεράστιου ἐμπορίου διὰ ἔηρᾶς μὲ τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπη, στὸ ὄποιο ὁ «Ἑλληνες, ίδιαίτερα τῆς Βαλκανικῆς, παίζουν τὸν κύριο ρόλο (Π, 5 Π,6) καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κυρίως μέστερ' ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ γαλλικοῦ στόλου

στὸ Aboukir (1798) καὶ ὡς τὸ 1814, περίοδο ὅπου μὲ τὸ σταμάτημα τῆς ναυσιπλοΐας τῶν Γάλλων καὶ Ἰταλῶν στὴ Μεσόγειο, οἱ "Ελληνες εἶχαν σχεδὸν μονοπωλήσει τὴ θαλάσσια μεταφορά. Στὴν ἀνάπτυξη αὐτὴ σημειώνονται τὰ ἔξις στάδια: στὴν ἀρχὴ ἀγορές ξένων πλοίων, ίδιαιτέρω γαλλικῶν, ποὺ πολλαπλασιάζονται αὐτὴ τὴν περίοδο. "Επειτα Ἰδρυση 'Ελληνικῶν ναυπηγείων (ἀναφέρονται ναυπηγεῖα στὴν "Υδρα, Σπέτσες καὶ Ψαρά) ποὺ καταφέρνουν ὅχι μόνον νὰ μιμηθοῦν τὰ ξένα ὑποδείγματα, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ ξεπεράσουν. Συγχρόνως ἡ ἀγορὰ ξένων πλοίων μεγαλύτερης χωρητικότητας ἔξακολουθεῖ.

Σημειώνεται στὴν περίοδο αὐτὴ μιὰ πραγματικὴ ἀπογείωση τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας: οἱ "Ελληνες ἀπὸ ἐμπορομεσίτες ὑπάλληλοι τῶν ἐμπορικῶν σπιτιῶν τῶν ξένων, ἡ πλανόδιοι πραγματευτάδες στὶς ἐμποροπανηγύρεις ποὺ μὲ δυσκολίᾳ καταφέρνουν νὰ συγκεντρώσουν ἔνα μικρὸ κεφάλαιο καὶ νὰ τὸ προφυλάξουν ἀπὸ τὶς ἀρπακτικὲς διαθέσεις τῶν Τούρκων, μεταβλήθηκαν, γρήγορα, χάρη στὴν «προστασία», σὲ σημαντικούς κεφαλαιούχους ποὺ ἀναλαμβάνουν μεγάλες ἐπιχειρήσεις στὸ ἔξωτερικὸ ἐμπόριο καὶ σὲ τολμηρούς θαλασσοπόρους ποὺ ἐγκαταλείπουν τὴν ἀκτοπλοΐα στὴν 'Ανατολικὴ Μεσόγειο καὶ διακινδυνεύουν ταξίδια πέρα ἀπὸ τὶς 'Ηράκλειες Στῆλες (Π, 42, 6· ΙΙΙ, 7).

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἔξωτερικὲς δομές τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες.

'Αναφέρονται πράγματι οἱ πρόοδοι, ἀργὲς ἀλλὰ συνεχεῖς, στὶς γνώσεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐμπορίου ἡ ὅποια βελτιώνεται κάθε χρόνο (VI, 1). Οἱ "Ελληνες ἔχουν ἀποχτήσει κάποιαν ίδεα τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς τραπεζικῆς τεχνικῆς (Π, 6· VI, 4). "Έχουν ίδρυσει στὴν Κωνσταντινούπολη ἔνα εἶδος 'Εμπορικοῦ 'Επιμελητηρίου, κατὰ μίμηση τῶν γαλλικῶν Chambres de Commerce, ποὺ μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους του στὰ διάφορα ἐμπορικὰ κέντρα μπορεῖ νὰ συγκεντρώνει τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες καὶ τὶς γνῶμες τῶν ἐμπόρων γιὰ τὴν καλύτερη ὀργάνωση καὶ ρύθμιση τῶν ἐπιχειρήσεων (Ι, 1· VI, 4).

Παράλληλα ὅμως διαπιστώνει καὶ τὴν ἀρχαικότητα καὶ τὴν καθυστέρηση τῶν μηχανισμῶν τῆς ἐμπορευματικῆς αὐτῆς οἰκονομίας. Οἱ "Ελληνες δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποχτήσει ίκανὴ πείρα γιὰ τὴν καλὴ ἐφαρμογὴ τῶν κάποιων γενικῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ποὺ ἔχουν χάθει. Τοὺς λείπει ἡ κατάλληλη καὶ ἔνιαίνα νομοθεσία ποὺ ρυθμίζει

τὴν καλὴν πίστην καὶ τὶς χρεωκοπίες. Δὲν ἔχουν ἀκόμα πλήρη γνώση τοῦ μηχανισμοῦ ποὺ κινεῖ τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις καὶ τῶν στοιχείων τῆς ἐμπορικῆς πίστωσης (III,7· VI,4).

‘Η ἀργή, δύσκολη καὶ ἀναλογήρωτη ἀκόμα κεφαλαιοκρατικὴ συστήσεων καὶ οἱ ἴδιαίτεροι δρόμοι τοὺς ὅποιους ἀκολούθησε ἡ ἐλληνικὴ ἐμπορευματικὴ ἀστικὴ τάξη γιὰ νὰ τὴν προσεγγίσει σταδιακά, οἰκονομικὰ γεγονότα ποὺ θὰ καθορίσουν καὶ τὴν παραπέρα ἔξτριξή της καὶ τὰ γενικά της χαρακτηριστικά, εἶναι ἵσως τὸ σημαντικότερο συμπέρασμα ποὺ προσφέρει ἡ προσεχτικὴ ἀνάγνωση τοῦ ὑπομνήματος αὐτοῦ ποὺ ἐπιβεβαιώνει καὶ διασφηνίζει ἀνάλογες πληροφορίες ἄλλων σύγχρονων πηγῶν.

‘Η ἀπουσία ἀρχαιοῦ σημαντικοῦ κεφαλαίου — ἡ μνεία μερικῶν σημαντικῶν κεφαλαιούχων, γιὰ τοὺς ὅποιους θὰ ποῦμε δυὸς λόγια παρακάτω, δὲν ἀλλάζει τὴν γενικὴν εἰκόνα (II, 4) — ἀντισταθμίζεται ἀπὸ τοὺς ἐλληνες ἐμπόρους μὲ διάφορα τεχνάσματα: μακροχρόνια πίστωση ἀπὸ τοὺς Γάλλους βιομηχάνους γιὰ τὴν ἀγορὰ βιομηχανικῶν προϊόντων, ἀντικείμενο τῶν ἐλληνικῶν εἰσαγωγῶν, ἀνταλλαγὴ τους στὴν Ἀνατολὴ μὲ ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ πρῶτες ὕλες (χτυπητὸ παράδειγμα ἔδω τὸ βαμπάκι· ἄλλα ὑπομνήματα ἀναφέρουν τὰ δημητριακά), ἀντικείμενο τῶν ἔξαγωγῶν, ποὺ συχνὰ μεταπωλοῦνται σὲ χαμηλές τιμὲς γιὰ νὰ πληρώσουν τὰ χρέη τους καὶ νὰ προμηθευτοῦν τὰ νέα ἐμπορεύματα τῶν ἔξαγωγῶν γιὰ νὰ συνεχίσουν ἔτσι μὲ ἔνα καινούριο κύκλο ἐπιχειρήσεων. Οἱ Ἑλληνες ἐμπόροι ἐναποθέτουν τὴν ἐλπίδα κέρδους καὶ τὴ δημιουργία αὐτοῖς διαθέσιμου κεφαλαίου στὴν ἐπιτάχυνση τοῦ ρυθμοῦ του κύκλου τῶν συναλλαγῶν (II, 4).

Μὲ τοὺς μηχανισμοὺς αὐτούς, παρὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ χρήματος, οἱ ἐμπορικὲς αὐτὲς ἐπιχειρήσεις διατηροῦν, σ' ἔνα σημαντικὸ βαθμό, τὸ χαρακτήρα ἐνδές ἀνταλλακτικοῦ ἐμπόρου (τροε) ἴδιαίτερου τύπου. Τὸ μεγάλο μέρος τῆς ἐμπορευματικῆς αὐτῆς οἰκονομίας βρίσκεται ἀκόμα στὸ στάδιο: ἐμπορεύμα-χρῆμα-ἐμπόρευμα. Οἱ ἐπιχειρήσεις, ἀμεσα ἔξαρτημένες ἀπὸ συγκυρίες ἐπισφαλεῖς καὶ ὑποκείμενες σὲ ἔνα γοργὸ καὶ ἀνώμαλο ρυθμὸ ἐναλλαγῶν, διεξάγονται κάτω ἀπὸ ἀπειλές χρεωκοπιῶν (II, 4).

Οἱ ἴδιαίτερες μορφές ποὺ παίρνει στὰ χέρια τῶν Ἐλλήνων (ἄλλα καὶ τῶν Ἐβραίων καὶ Ἀρμενίων) κεφαλαιούχων τὸ ἐμπόριο τοῦ χρήματος, δραστηριότητα στὴν ὅποια δείχγουν ἴδιαίτερη προτίμηση, εἶναι ἔνας ἄλλος δρόμος πρὸς τὴν κεφαλαιοκρατικὴ συσσώρευση. Πράγματι, δίπλα στὶς σημαντικές, γενικότερες τραπεζικὲς ἐπιχειρήσεις, ἴδιαι-

τερα στήν Κωνσταντινούπολη καὶ στή Σμύρνη, πού βρίσκονται στὰ χέρια τῶν ξένων (ΙΙ, 6· ΙΙΙ, 2,3, 8) καὶ σὲ μερικὲς τραπεζικὲς ἐπιχειρήσεις σημαντικῶν ἑλλήνων κεφαλαιούχων ἐγκαταστημένων στή Δύση (ΙΙ,6), οἱ ἑλλήνες μικροὶ καὶ μεσαῖοι κεφαλαιοῦχοι τῆς διθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀναφέρεται ὅτι ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν τουρκικῶν νομισμάτων τῶν πέντε πιάστρων ποὺ χτυπιοῦνται στήν Αὔστρια (ΙΙ,2). Ἀναφέρονται ἀκόμα σὰν δανειστὲς μὲ τόκο 20% τῶν Τούρκων μεγάλων ἴδιοκτητῶν μὲ ἐγγύηση τὴν ἐτήσια γεωργικὴ παραγωγὴν, ποὺ περνάει ἔτσι στὰ χέρια τῶν δανειστῶν σὲ συμφέρουσες τιμές. Οἱ εὐρωπαῖοι ἔμποροι χάνουν ἔτσι κάθε δυνατότητα συναγωνισμοῦ στήν ἀγορὰ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων γιὰ τὶς ἐξαγωγὲς καὶ ἀναγκάζονται νὰ τὰ προμηθεύονται ἔμμεσα ἀπὸ τοὺς "Ἐλληνες (ΙΙ, 6).

Διαφαίνεται ἐπίσης καθαρὰ ἀπὸ τὶς διάφορες παρατηρήσεις τοῦ ὑπομνηματογράφου ἡ κάποια διαστρωμάτωση τῆς νεοσύστατης αὐτῆς ἔμπορευματικῆς διαμετακομιστικῆς ἑλληνικῆς τάξης. Οἱ σημαντικοὶ ἐπιχειρηματίες ποὺ ἐγκαταστημένοι στὰ μεγάλα οἰκονομικὰ κέντρα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἐπιδίδονται σὲ ἔμπορικὲς καὶ τραπεζικὲς ἐπιχειρήσεις ἀπὸ τὴν μιὰ (ΙΙ, 6), οἱ μεσαῖοι καὶ μικροὶ ἐπιχειρηματίες ἀπὸ τὴν ἀλλη, ποὺ μένουν στὶς χῶρες τῆς διθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀρκοῦνται σὲ ἔμπορικὲς μικροεπιχειρήσεις καὶ τοποθετοῦν τὰ διαθέσιμα κεφάλαια τους σὲ τοκογύνφιακά δάνεια (ΙΙ, 5). Λίγα εἶναι τὰ ἔμπορικὰ ἑλληνικὰ σπίτια ποὺ βρίσκονται στήν Ἀνατολὴ καὶ διαθέτουν μεγάλα κεφάλαια. Στή Θεσσαλονίκη ἀναφέρεται ἔμπορικὸ σπίτι, πιθανῶς τοῦ Γούτα-Καφταντζήλου, ποὺ διαθέτει ἔνα κεφάλαιο πολλῶν ἑκατομμυρίων πιάστρων, μολονότι στήν ἐποχὴ τοῦ ὑπομνήματος τὰ συγκεντρωμένα αὐτὰ κεφάλαια εἶχαν μοιραστεῖ σὲ πολλοὺς κληρονόμους (ΙΙ, 2). Ἀναφέρονται "Ἐλληνες καὶ Ἀρμένιοι ποὺ ἔχουν ἴσχυρὰ κεφάλαια στή Σμύρνη (ΙΙΙ, 7). Ἐδῶ ὅμως τὰ μεγάλα κεφάλαια διατίθενται ἀπὸ τοὺς ἀγγλικούς, ὀλλανδικούς καὶ ἀμερικανικούς οἰκους (ΙΙ, 3, ΙΙΙ, 4) ποὺ ὑπέρβαιναν τὸ ἑκατομμύριο πιάστρων. Τὰ κεφάλαια τῶν μεσαίων ἐπιχειρήσεων τῶν δυτικῶν ὑπολογίζονται, σύμφωνα μὲ τὶς ποσοτικὲς πληροφορίες τοῦ ὑπομνήματος σὲ 150-225 χιλιάδες γαλλικὰ φράγκα (= 300.000 πιάστρων) γιὰ τοὺς Γάλλους τῆς Σμύρνης (ΙΙΙ, 2), σὲ 400.000 πιάστρα γιὰ ἔνα σημαντικὸ βενετικὸ σπίτι στή Θεσσαλονίκη (ΙΙ, 2).

Δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον ἐπίσης οἱ παρατηρήσεις του οἱ σχετικὲς μὲ ἔνα εἶδος καταμερισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἐλλήνων ἐπιχειρηματιῶν τῆς βαλκανικῆς: ἐκείνων ποὺ μὲ κέντρο τὴ

Θεσσαλονίκη διακρίνονται κυρίως στὸ χερσαῖο ἐμπόριο μὲ τὶς γερμανικὲς χῶρες, ἐνῶ στὸ Θαλάσσιο ἐμπόριο περιορίζονται στὰ λιμάνια τῆς Ἀνατολῆς μὲ κέντρο τὴ Σμύρνη· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὶα στοὺς πλοιοκτῆτες τῶν νησῶν ποὺ διεξάγουν κυρίως τὸ Θαλάσσιο ἐμπόριο καὶ τὶς διαμετακομιστικὲς ἐπιχειρήσεις μὲ τὴ δυτικὴ Εύρωπη (III, 7). Τονίζονται ἐπίσης ἐδῶ οἱ εὐεργετικὲς συνέπειες τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας τῆς πρώτης, βαλκανικῆς, διμάδας στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν καὶ στὴ διαμόρφωση κάποιας διαβαλκανικῆς ἀστικῆς τάξης: «Ο Δούναβης δὲν διατρέχει ἀνωφέλευτα μιὰ τόσο μεγάλη ἔκταση. Θὰ φέρει σὲ κάθε γειτονικὴ περιοχὴ τὶς προμήθειες ποὺ μπορεῖ νὰ τραβήξει ἀπὸ τὴ Γερμανία». Μὲ μιὰ λέξη, δόλοκληρη ἡ ἔκτεταμένη αὐτὴ χώρα ποὺ δὲν παρήγαγε κάποτε παρὰ ἐμπορομεσίτες καὶ πλανόδιους ἐμπόρους, δὲν ἔξαρτιέται πλέον ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς ξένους διακομεῖς τῶν καταναλωτικῶν αὐτῶν ἀγαθῶν. "Ελληνες, 'Εβραιοι, 'Αρμένιοι, Βλάχοι εἴγιναν ἐπιχειρηματίες καὶ πλούσιοι καπιταλιστές.

Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Marcescheau εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα προξενικὰ ἔγγραφα ποὺ δίνουν πληροφορίες ὅχι μόνον γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πνευματική, πολιτιστική τους πρόσδοτο, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν πολιτική καὶ ἔθνική τους ὡρίμανση. Οἱ ὑπομνηματογράφοις ποὺ ἔζησε σὲ μεγάλα κέντρα τῆς ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Σμύρνη, γνωρίζει ἐξ αὐτοψίας πρόσωπα καὶ πράγματα καὶ συνδέει τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων (ποὺ τὴ βλέπει σὲ ὅλες τὶς ὅψεις τῆς — καὶ ὅχι μόνο σὲ μερικὲς γραμματειακὲς ἐκδηλώσεις) μὲ δρισμένους κύκλους φωτισμένων Φαναριωτῶν καὶ μὲ τὴν ἀναπτυσσόμενη διμάδα τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων καὶ τοῦ πνευματικοῦ τους περίγυρου, στὰ διάφορα οἰκονομικὰ κέντρα τῆς ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τῶν παροικιῶν τοῦ ἔξωτερικοῦ.

Αναφέραμε παραπάνω τὶς παρατηρήσεις τοῦ ὑπομνηματογράφου γιὰ τὴν πρόσδοτο τῶν Ἑλλήνων στὶς ἐμπορικὲς καὶ γενικώτερα τὶς οἰκονομικὲς θεωρίες καὶ τεχνικές, καθὼς καὶ τὶς ἐλλείψεις τους. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ τονισθεῖ ἴδιαιτερα ἐδῶ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν διέφυγε ἀπὸ τὴν δέξιαδέρκεια τοῦ ξένου αὐτοῦ παρατηρητὴ τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων ὁ ἀγώνας ἀνάμεσα στὴν προοδευτικὴ διανόηση τῆς ἐποχῆς καὶ στὰ συντηρητικὰ στοιχεῖα, γιὰ τὰ ὅποια ἐκφράζεται μὲ τὰ αὐστηρότερα λόγια ἐξ ἀφορμῆς τῶν διώξεων τοῦ Οἰκονόμου ἀπὸ τὸν μητροπολίτη τῆς Σμύρνης "Ανθιμο καὶ τοὺς συντηρητικοὺς προεστούς, ποὺ δὲν διστάζουν νὰ κατηγορήσουν τὸν Οἰκονόμο στὶς διθωμανικὲς ἀρχὲς γιὰ ἔθνικὴ ἐπαναστατικὴ προπαγάνδα.

Ένδιαφέρουσα έπισης είναι, ή πληροφορία του ύπομνηματογράφου για την υπαρξη στήν Κωνσταντινούπολη μιᾶς κίνησης μὲ σκοπούς τὴν ἀναπτυξη τῆς παιδείας καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Οἱ ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν κίνηση αὐτῆς: *une réunion connue sous le nom de société du fanal*, παρακάτω «société de fanal» ύποβάλλει τὴν ἰδέα ὅτι ὁ ύπομνηματογράφος δὲν ἀναφέρεται στοὺς Φαναριῶτες γενικά, ἀλλὰ σὲ κάποια συγκροτημένη ὁμάδα (*réunion-société*) στὴν ὁποία οἱ Φαναριῶτες ἔπαιζαν τὸν κύριο ρόλο, μὲ σκοπὸ τὴν ἔκδοση στὴ Βιέννη, Τεργέστη καὶ ἀλλοῦ, χρήσιμων γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ ἔθνους βιβλίων καὶ γιὰ τὴν «ἀποκάθαρση» τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Μήπως ἀναφέρεται στὴν ὁμάδα γύρω ἀπὸ τὴν «Κιβωτό»; *Αξίζει τὸν κόπο νὰ διερευνηθεῖ ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς τὸ ζήτημα*. Είναι ἀκόμα χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ύπομνηματογράφος συνδέει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ὁμάδα αὐτῆς, ποὺ ύποστήριξε τὸν Οἰκονόμο στὶς ἔριδές του μὲ τὸν *Ανθιμο* καὶ τοὺς προεστούς, μὲ τὶς ἀνάλογες προσπάθειες γιὰ τὴν «ἀποκάθαρση» τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας μιᾶς, καθὼς γράφει, πολιτικῆς ἐφημερίδας (*gasette politique*) ποὺ ἐκδίδεται ἥδη ἀπὸ πολλὰ χρόνια στὴ Βιέννη, καὶ ποὺ πρόσφατα εἶχε προσθέσει ἔνα συμπλήρωμα καθαρὰ φιλολογικὸ (*supplément purement littéraire*), ὅπου, ὅπως διαπιστώνει, τὸ *style*, ἐξ ἵσου βάρβαρο στὴν ἀρχὴ μὲ τὸ λαϊκὸ *style*, γίνεται μέρα μὲ τὴ μέρα ὅλο καὶ πιὸ περίτεχνο. Πρόκειται βέβαιως ἐδῶ γιὰ τὸν *Έλληνικὸ Τηλέγραφο* καὶ τὸ παράρτημά του *Φιλολογικὸς Τηλέγραφος*. *Ένδιαφέρον* ἐπίσης θὰ ἥταν νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ σχέσεις τοῦ ύπομνηματογράφου μὲ τοὺς κοραϊκοὺς ἢ ἀντικοραϊκοὺς κύκλους (VII, 2).

Μὲ ίδιαίτερη προσοχὴ πρέπει νὰ διαβαστοῦν οἱ δεξιδερκέστατες παρατηρήσεις τοῦ ύπομνηματογράφου γιὰ τὴν ἔθνικὴ ἀφύπνιση τῶν *Έλληνων*, τῶν ὁποίων τὴν ἐπανάσταση προβλέπει ἐπικείμενη στὴν πρώτη εὐκαιρία ποὺ θὰ τοὺς δοθεῖ ἀπὸ τὴ γενικώτερη εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ συγκυρία, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάλυση γίνεται μὲ γνώση καὶ θαυμαστὴ διαύγεια.

Τέλος, μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ χαρακτήρα τῶν *Έλληνων*, τὰ ἐλαττώματα ποὺ ἀναπτύχθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν διθωμανικὸ ζυγό, ποὺ παρ’ ὅλα αὐτὰ δὲν παραλύουν τὶς προσπάθειές τους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση γιὰ τὴν ὁποία είναι ὅλοι σύμφωνοι καὶ βρίσκονται ἐνωμένοι «ῶς τὴ στιγμὴ ὅπου ἐλεύθεροι πλέον, θὰ βρίσκουν πάλι τὶς εὐκαιρίες γιὰ ἐσωτερικὲς ἔριδες».

N. Γ. Σθορώνος

“Ενα ἀκόμα ἀντίγραφο τοῦ ύπομνηματος ἐπισημάνθηκε στὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα (Archives Nationales AE B III, 415), ὅταν ἡ ἐργασία αὐτῆς βρισκόταν ἥδη στὸ τυπογραφεῖο.